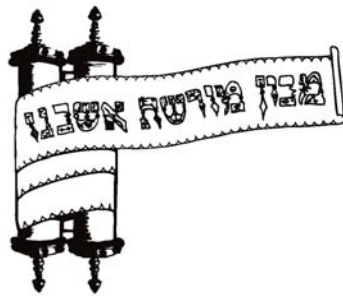

ירושתנו | ספר שלושה עשר ה'תשפ"ה

ירושתנו

ה'תשפ"ה

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשפ"ה

ספר שלושה עשר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשפ"ה

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית

הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק

פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק

הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים

הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לעילוי נשמת זקני ר' גבריאל בן ר' משה אליאס

DR. GABRIEL ELIAS

נפטר ב' בטבת תשע"ה

ורעייתו זקנתי מרת חנה בת ר' צבי הירש קובלסקי

MRS. ALMA ELIAS

נפטרה ז' בסיון תש"ף

ולעילוי נשמת

זקני ר' דוד ב"ר שלמה בכרך ז"ל

CARL BACHRACH

נפטר בי"ז באדר תש"ע

ורעייתו זקנתי מרת מרים בת ר' יהודה המבורגר ע"ה

META BACHRACH

נפטרה בו' בשבט תשס"ט

הורי ר' דוד בכרך

ר' שלמה ב"ר נח בכרך הי"ד

SALOMON BACHRACH

נהרג על קידוש השם בטרבלינקה בשנת תש"ג

ורעייתו מרת רבקה בת ר' מרדכי היילברון ע"ה

RICKCHEN BACHRACH

נפטרה בכ"ט במרחשון תרפ"ג

הורי מרת מרים בכרך

ר' יהודה ב"ר דן המבורגר הי"ד

JULIUS HAMBURGER

נהרג על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב

ורעייתו מרת אסתר בת ר' יהודה הלוי שטיינהאוזר הי"ד

ELSA HAMBURGER

נהרגה על קידוש השם באושוויץ בשנת תש"ב

הוקדש על ידי צאצאיהם

נר תמיד

לנשמתו האצילה של דודנו

ר' נפתלי יואל יואלזון ז"ל

נפטר לבית עולמו בעיר ציריך
ביום כ"א מנחם-אב תשנ"ז

דבק במורשת זקניו הגדולים:
הג"ר אשר אנשל שטרן זצ"ל
אב"ד האמבורג
והג"ר נתן אדלר זצ"ל בעל 'נתינה לגר'
אב"ד לונדון ומלכות בריטניה

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

שני דרושים על התורה / רבי אריה ליב בעל שאגת אריה זצ"ל טו
נהגו תלמידי הישיבות באותו דור-דעה לרשום במחברותיהם דברי תורה שנתבררו בעולם בשם גאוני הדור, ועיר שם זעיר שם, וכך נותרו לפליטה שני דרושים מתורתו של בעל שאגת אריה, אחד לפרשת תצוה ואחד לפרשת קורח, חידושים שלא נמצא זכרם במקום אחר, וחזרה האבידה לבעליה.

כללי הש"ס / רבי אהרן פולד זצ"ל יט
תורתו של רבי אהרן פולד זצ"ל בעל 'בני אהרן' היתה ספונה עד כה בכתיבי-יד, וחלק ממנה זכתה לפרסום בכרך הקודם של ירושתנו לצד מאמר נרחב לתולדותיו. בכרך זה זוכים אנו להמשך פרסום תורתו, והפעם חלק קטן ששרד מ'כללי הש"ס' שלו, י"ז כללים, שכתב בדרך לימודו מריש מסכת נדה.

תשובה בענין ספר תורה מהחכם רבי יצחק ברניים / הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ לה
"החכם ברניים" מורו ורבו של רש"ר הירש ידוע יותר כהוגה דעות ומעצב פני יהדות אשכנז בדור האחרון, דור שהתמודד עם השפעת ההשכלה והמודרנה. חידושי תורתו בהלכה, המתפרסמים כאן לראשונה, מלמדים על פן לא מוכר של אישיותו, כגאון תלמודי וכפוסק הלכה.

שתי הערות בשולחן ערוך יורה דעה / רבי יצחק (זעקיל) הלוי במברגר זצ"ל לט
הערות הלכתיות מתוך כתיבי רבי זעקיל במברגר, הרב דקוינגן ונכדו של הרב מוויצבורג. ההערה הראשונה היא כנראה העתק למכתב שנשלח אל רבי יצחק אלחנן ספקטור בעל נחל יצחק, ועוסקת בדרכי הפסיקה, כאשר רבים פוסקים הלכה בשווה אמנם כל אחד מטעם אחר, אם נחשבים כרוב להכריע את הדין. ההערה השנייה עוסקת בעניין מחיקת השם שהיא לתיקון (י"ד סי' רעו).

נאמנות סוחר שהורעה חזקתו על חלב ישראל / רבי טוביה לוינשטיין זצ"ל מג
סוחר החלב היהודי המקומי בציריך פשע ורכש חלב נכרי שלא עמד ישראל על גביו בשעת החליבה. שלל הרב המקומי את נאמנותו של הסוחר ואסר לרכוש ממנו חלב, חרף ההוצאות הגדולות שנאלצו בני הקהילה לשלם על החלב הכשר שהובא מרחוק. זאת ועוד, בימי הקיץ היה החלב מחמיץ לעיתים, ועל כן ביקשו בני הקהילה להתיר להם לרכוש חלב מאותו סוחר כאשר יעמוד על גביו איש נאמן.

הלכה ותוספות

שיעור האמה לפי בעל חוות יאיר / הרב ראובן קצואר מט
מזה דורות משתברים קולמוסים בפולמוס מידות ומשקלות של תורה בהתאמה למידות המקובלות, ובמיוחד במידות האורך שכמעט ולא עסקו בהן גדולי הדורות. בעל 'חוות יאיר' הוא מן היחידים שעסק בהן באריכות ואף כתב על כך תשובה. דא עקא, בפירוש דבריו נחלקו שני חכמים בני דורנו שהגיעו לפער משמעותי של קרוב ל-11 ס"מ בשיעור האמה. המאמר סוקר את דעותיהם ואת אשר נראה לו להשיב על דבריהם.

מנהגו של רבי נתן אדלר כשהיה מת בשכונתו / הרב אריה פויכטונגר סד
דין הכהנים השוהים בבית הסמוך לבית שיש בו מת, אשר צינור (ביב) מחבר בין הבתים, הסעיר את בית המדרש הפרנקפורטאי. היתרו של בעל 'פני יהושע' לכהנים לשהות בביתם, עורר עליו את גדולי וחכמי העיר שחלקו עליו בתוקף. דעתו של רבי נתן הכהן אדלר מחכמי פפד"מ באותם ימים עולה מתוך כתב-יד של רבי אהרן פולד, ובו גם גילוי על 'פטנט' שיצר רנ"א הכהן להימנע מטומאה.

מחלוקת הגר"ח מבריסק והגרי"י ויינברג בעניין הפלת עובר / הרב אלישע פרידמן סה
הרב יחיאל יעקב וינברג, ראש בית המדרש לרבנים בברלין, מתח ביקורת על דרך הלימוד של הגר"ח מבריסק, המתבטאת בחידושו בדין הפלת עובר. בעוד הגר"ח ראה בעובר "כעין נפש" ואסר הריגתו מדין רציחה, הגרי"י ראה בו "כעין חלק האם" ואסר זאת מדין חבלה. מחלוקת זו השפיעה על פוסקים בני זמננו, כאשר שיטת הגר"ח פ"מ מחמירה יותר לעומת שיטת הגר"א"ו. במאמר מתבררת מחלוקת זו על רקע ההבדלים היסודיים בין שיטות הלימוד.

תורת אמן

מנהגי ראש חודש באשכנז / הרב שניאור זלמן הופמן פה
סקירה רחבה של מנהגי ראש חודש באשכנז, כולל סעודת ר"ח, איסור או ביטול מלאכה, והקבלת פני רבו, למן מקורות חז"ל ועד ספרי המנהגים, תוך הדגשת ההבדלים בין זמן הבית לזמן הזה, והשפעת חורבן בית המקדש, במהרה יבנה, והיעדר קרבנותיו על עיצוב אופי יום ר"ח כיום מיוחד.

חילוק המנהגים בנוסח ברכת אמת ויציב בימים שאומרים הזולת / הרב משה צבי פליישמן צה
לפי מנהג אשכנז, בימי שמחה בהם אומרים "זולתות", מקצרים את הברכה מ"אמת ויציב" ועד הפיוט. ואילו במנהג פולין, הנוסח הרגיל נאמר עד "על ישראל עבדיך", ומשם מקצרים. בשבתות העצובות יש חילוק במנהג אשכנז גופו: חלק מקהילות אשכנז שמרו על הנוסח המלא, בעוד אחרות קיצרו כמו בשבתות שמחה. במאמר מוצע טעם חילוקי המנהגים הללו.

יישוב סתירת הירושלמי בחיוב תפילין בחול המועד / הרב שילה היילברון קו
המחבר דן בסתירה שבדברי הירושלמי ביחס לחיוב הנחת תפילין בחול המועד. הוא מציע את התירושים השונים שנאמרו ביישוב הסתירה ומבאר את שיטות הראשונים והאחרונים בנושא.

אמירת קדיש ע"י אחד בלבד / הרב אהרן חיים הופנר קיג
דעת הפוסקים על אמירת קדיש יתום ברורה: יש להקפיד שהקדיש יאמר רק על ידי אב אחד, וכפי המנהג המקורי, עליו הקפידו מאוד באשכנז. בחציו השני דיון בדעת הגרי"י מוסלס ובדעת החזון איש בעניין אמירת הקדיש ע"י כמה אבלים.

בדעת מהרי"ל אם מתחיל הנענועים במזרח או בכיוון ירושלים / הרב אברהם דוד שלמן ... קכא
דין הנענועים בארבעת המינים בחג הסוכות לכל רוחות השמים מופיע כבר בגמרא, אמנם לא נתפרש מאיזו רוח מתחיל, ובזאת נמצאו כמה וכמה דעות ושיטות הערוכות ומסודרות במאמר זה, כשעיקר כוונתו לברר דעת מהרי"ל כפי שמסר תלמידו, שהתחיל "לפניו כלפי מזרח". במאמר מברר אם כוונתו לצד מזרח דווקא או כלפי ירושלים, כמו שמצינו במחזור ויטרי לעניין צד התפילה.

ליל הניטל במשנת גדולי אשכנז / הרב אברהם דוד ברנד קלא
בליל ניטל נמנעים רבים מלימוד תורה. הכותב מתחקה אחר שורשי המנהג בקהילות אשכנז, מציג פרשנויות לשם "ניטל", וסוקר את ההיסטוריה והמשמעות של המנהג מנקודות מבט היסטוריות, תרבותיות והלכתיות.

בית דורות

ענייני תנאים ואמוראים / הרב ישעיה אשר זעליג מיללער קמא
גדולי הדורות ייחסו חשיבות גדולה להבנת יחסי רב ותלמיד בקרב תנאים ואמוראים, ידע הנחוץ להבנת המשא ומתן התלמודי. ידוע 'יחסי תנאים ואמוראים' שחיבר רבינו יהודה בן קלונימוס משפיירא, בן דורו של הרוקח, ששרד רק חציו. לפנינו רשימה קצרה ומתומצתת, המתייחסת רק לאזכור אחד של הדמות במרחבי התלמוד, רשימה שנכתבה בשולי גליון ספר אחר, ומופיעה כאן לראשונה, תוך דיון בזיקתה ל'יחסי תנאים ואמוראים' ושאר חידושים המופיעים במבוא הרחב.

לכירור זמנו של רבי מנחם מירזבורג / הרב ח' אליעזר אשכנזי ריט
בניגוד לדעה הרווחת שר' מנחם ממירזבורג, מגדולי חכמי אושטרייך, פעל לאחר גזירות ק"ח-ק"ט, הכותב מוכיח כי חי במחצית הראשונה של המאה ה-14, טרם הגזירות. באמצעות ניתוח קשרים תורניים ותקנותיו, במיוחד בעניין המיאון, מתגלה דמותו כאחד מגדולי אשכנז, שהיתה לו השפעה רחבה בדורו.

תולדות רבי משה ברודא / הרב יוסף פראגר רלא
מזלם של בני גדולים שדימויים מסתתר בצל האב הגדול. כך עלה גם בגורלו של רבי משה ברודא בנו של רבי אברהם ברודא, הרב וראש הישיבה הגדול של כמה קהילות באשכנז. במאמר מסופרים ומפורטים בהרחבה מקיפה תולדותיו ופעליו של רבי משה ברודא, מילדותו, נישואיו ורבנותו בקהילות הגדולות באשכנז, וצאצאיו אחריו.

מנין ל"ג שנות רבנות ה'חתם סופר' / הרב בנימין שלמה המבורגר רצו
בניגוד למי שייחס משמעות מיסטית וחשש מפני הסכנה לשמש ברבנות במשך ל"ג שנים, המאמר מוכיח שמספר זה אינו אלא צירוף מקרים היסטורי, ללא בסיס לחשש. עיון מדוקדק במקורות ותולדות משפחת בעל 'חתם סופר' מראה שמנהיגות תורנית נמשכת כל עוד הרב פועל לשם שמים ובכוחו להנהיג את קהילתו.

פועלו של רבי מיכאל כהן מפולדה בגזירת השחיטה בשנת תרמ"ו / הרב איתן כהן שו
בשנת תרמ"ו נגזרה גזירת איסור השחיטה בגרמניה והתחולל מאבק למניעתה. הרב מיכאל כהן מפולדה, תלמידו של הרב עזריאל הילדסהיימר זצ"ל, פעל לשמר את מנהגי השחיטה ההלכתיים, תוך התמודדות עם לחצים פוליטיים ועל רקע דיונים הלכתיים על הכאת הבהמה וחיתוך המפרקת, ותוך שיתוף פעולה עם אנשי מדע והרשויות. במסגרת המאמר מתפרסמת לראשונה תשובת הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל בעניין.

והמה בכתובים

עמודים: שמז - שנא

אמירת "עלינו לשבח" לאחר תפילת שחרית בזמן הראשונים / הרב אליהו אויש | בעניין חלוקת שירת האזינו / הרב מנחם מענדל פירסט - תשובת המחבר / הרב שלמה קאטאנקע | על מהדורת רבינו חננאל למסכת מכות / הרב שניאור זלמן הופמן | על מנהג הנשים שלא לבוא לבית הכנסת בתשעה באב / הרב דניאל י. גולדשמידט

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"ה שלג

רבותינו שבאשכנז

דגם בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

שני דרושים על התורה

חידושי תורתו של רבינו בעל 'שאגת אריה' נפוצו בין תלמידי הזמן והיה פקיע שמייה כבי מדרשא לא רק בהלכה ובגמרא אלא גם בחידושים מחודדים על התורה. נהגו תלמידי הישיבות בגרמניה לרשום במחברת פרטית חידושים קצרים לפי סדרי הפרשיות והמועדים מפי גדולי ראשי הישיבות של דורם, ונשתמרו בידינו מאות מחברות כאלה. משהחל בעל 'שאגת אריה' לכהן פאר כאב"ד ור"מ העיר מיץ, שולבו דברי תורתו בתוך מחברות תלמידי הישיבות דשם. במבוא למחברת מחידושי 'שאגת אריה' שהופיע בקובץ התורני 'ארזים', כרך ה (הוצאת שובי נפשי, תשע"ט), נכתב על "מעתיקי השמועה", תופעה שהתפשטה בקרב בני ישיבות גרמניה בעיקר בין השנים ת"פ-תק"פ, שהיו מלקטים מפי ראשי ישיבות וגדולי הדורות חידושי תורה קצרים ומסודרים אותם לתוך קבצים של מחברות ופנקסים שונים.

לפנינו שני קטעים מכת"י תלמיד בעל 'שאגת אריה' המכנהו "אדמ"ו נ"י". הקטעים נלקחו ופוענחו מתוך מחברת שהיתה בידי האספן אליקים כרמולי, בן אלזס, וגנוזה בספריית האוניברסיטה בפרנקפורט, אוסף פרופ' אהרן פריימן, MS Heb. 188. המחברת מכילה ארבעים דפים כפולי עמודים, ובשער המעוטר נכתב: "ספר השמש בא" חידושי תורה מרבני הדור ה"ה: רבי אברהם ברודא, ר' ארי' ליב בעל ש"א, ר' דוד דיטבעק, ר' הירש אב"ד הלאברשטט, ר' טעבלי שייעאר, ר' יונתן איבשיץ, ר' יוסף העס, ר' יעקב כהן (מהרי"ך, בעל 'שב יעקב'), ר' שמאול שאטיץ (מהרש"ך), ר' שמואל הילמן מ"ה (=מנהיים)".

בתקופה מאוחרת יותר נרשם בעפרון בתחילת החוברת מפתח שמות ראשי הישיבות הנ"ל בציון העמוד בו מופיעה תורתם במחברת.

החידושים שלפנינו נכתבו במחברת תחת שם בעל 'שאגת אריה'. במקום שנראה כשגיאת לשון תוקנו הדברים. מקורות, השלמות והרחבת הלשון הוכנסו לסוגריים מרובעים, ר"ת נדירים בסוגריים מסולסלים.

הנני להכיר טובה לידידי היקר הגאון רבי משה גבריאל שיינברגר שליט"א שעבר על הדברים ושם עינא פקחא לביאור וביורור יתר. זכות דיבוב שפתי חכמים תעמוד לנו בזה ובכא. תולדות ומקורות לתולדות בעל שאגת אריה ראה במאמרו של הרב יוסף פראגר בספר ירושתנו כרך ב עמ' שנד-שנח, ובהשלמות הרב דובעריש וועבער בכרך ג עמ' שנד-שנו.

יהודה אהרן הלוי הורוויץ

ראש מכון הערוך לנר

ירושלים

לפ' תצוה

מהגאון מוהר"ר ארי' ליב אב"ד דק"ק מיץ יע"א

במדרש [במדבר רבה כא, יט; תנחומא פר' פנחס יג] כתיב: "את הכבש האחד תעשה בבקר וכו' אין צריך לידע איזה של שחרית ואיזה של בין הערביים, אלא יקריב כפי מה שבא בידו, דכתיב עיר מלאתי משפט צדק ילין בה [ישעי' א, כא], לא אדם לן בירושלים ועבירה בידו דתמיד של בין הערביים מכפר על עבירות של יום, ותמיד של שחר ה' מכפר על עבירות של לילה".

והנה א"ד מו"ה [אמר] ליישב דברי סמיכות המדרש אהדדי [על פי מה] דאיתא בגמ' דזבחים דף וי"ו ע"א: "איבעיא להו אעשה דלאחר הפרשה עולה נמי מכפר בשעת הקריבה או אין מכפר אלא על עבירות שעשה מקודם הפרשה", ע"ש.

והקשה אדמ"ו נ"י, לכאורה ע"כ מוכח [לפי מדרש הנ"ל] דאעשה לאחר הפרשה נמי מכפר, דאל"כ היאך כתב המדרש שלא ה' אדם לן בירושלים ועבירה בידו והיינו משום דתמידין של שחרית וערבית ה' מכפרין, דהא הכלל הוא דתמידין צריכין הפרשה ד' ימים קודם הקרבה כדילפינן בפסחים [סו ע"א] מועדו מועדו גז"ש מפסח מצרים דה' מקחו מבעשור וא"כ בפעם ראשונה שנבנה הבית המקדש כדרך משל שפעם ראשונה ה' מקריבין התמיד בשבת והי' צריכין להפריש ד' ימים מקודם דהיינו יום ד' שעבר ואינו מכפר אלא על עבירות שעשה אדם מקודם יום ד' שהוא קודם הפרשה וא"כ ה' לן בירושלים עבירות של אותן ד' ימים מיום הפרשה עד יום הקרבה. וא"ל {ואין לומר} דתמיד של יום א' {שהופרש ביום ה'} ה' מכפר על מוקדם, דהא [הוא] ג"כ אינו מכפר אלא עד יום ה', שהוא מקודם ד' ימי הפרשה [שלן]. דהיינו א"א {אי אמרינן} דאעשה לאחר הפרשה לא מכפר, וא"כ עד עולם נשאר אצלו העבירות של ד' ימים [מיום הפרשת הקרבן האחרון שהקריב], והיאך קאמר המדרש שלא לן אדם בירושלים ועבירה בידו, וזה וודאי סברא הוא [ועל כרחק זה המדרש ס"ל דאעשה דלאחר הפרשה נמי מכפר כנ"ל].

אמר הגאון הנ"ל, אם (אין) אמרינן דאעשה לאחר הפרשה לא מכפר צריך ליתן סימן בהני שני תמידים שהפריש היום על יום ד' להקריב דאל"כ איפריש חד כבש היום בשחרית על יום ד' להקריב בשחרית, וחד הפריש היום בין הערבים להקריב ביום ד' בין הערבים וא"כ אי לא נתן סימנים דלמא ביום ד' בשחרית יקריב זה שהפריש מקודם ד' ימים בין הערבים, וזה מכפר אכתי כל יום ד' מקודם שהוא קודם הפרשה עדיין, וא"כ שני למה באה היום דעל אותו יום גופא לא מכפר דהא לאחר הפרשה ה', ואעשה לאחר הפרשה לא מכפר. אבל א"א {אי אמרינן} דמכפר נמי על עשה דלאחר הפרשה, אין בכך כלום, אפילו אי לא נתן בהם סימנים כמובן מעצמו, {שהקרבן האחרון מכפר על כל מה שעבר עד שעת קרבתו}.

והא"ש {והשתא אתי שפיר} המדרש הנ"ל, אין צריך לידע איזה של שחרית וכו', ואח"כ נתן המדרש טעם לזה, למה אין צריך לידע, לכך מביא המדרש אח"כ, עיר מלאה משפט וכו', שלא לן בירושלים, וקשה [לכאורה] קושיי' אדמ"ו הגאון נ"י [הלא יש בידו עבירות של ד' ימים אחרונים], אלא וודאי צ"ל דאעשה לאחר הפרשה נמי מכפר [א"כ גם אין צריך לידע איזה מינייהו מקריב], ודו"ק היטיב כי נכון הוא מאוד.

כללי הש"ס

ע' מש"כ בקו' הכללי' כלל 129... ע' בקו' כללים דאו' כלל 30... כמו
שביארנו בקו' הנ"ל כלל 91 אפס קצהו...

כת"י בני אהרן, על מסכת חולין קכה ע"א

החיבור 'כללי הש"ס', 'כללים דאורייתא' או 'קונטרס הכללים', תופס מקום של כבוד בין חיבורי רבינו, המציין אליו פעמים רבות¹. ויש שציין רבינו לחידוש בנושא אחר שכתב בפנקס הכללים². אמנם רוב המובאות הנ"ל לא הגיעו לידינו, וגם בקונטרס שלפנינו מופיעה הפניה ל'קונטרס הכללים אשר לי'³. אך ניתן לשמוח בחלק שזכינו לאורו – י"ז כללים⁴, שיש להניח שהם החלק הראשון מהקונטרס, והחלק שאבד הוא המופיע ברשימת הקונטרסים שהיו בידי הרב מרדכי הורוויץ⁵. במקום אחד כתב רבינו כותרת: 'כללים מחודשים'⁶, אך כתב רק כלל אחד, נראה שחזר מתוכניתו לכתיבת הקונטרס הזה.

הכללים שלפנינו נכתבו 'דרך לימודי', דהיינו תוך כדי לימוד הגמרא, וכתבם רבינו בלמוד מסכת נדה, מדף ד ע"ב עד דף יא ע"ב.

1 לבד הציטוט המופיע בראש המאמר, נזכר גם בכתביו שעדיין בכת"י כגון: מסכת כלים פ"ז מ"ה, שם פ"ח מ"א, שו"ע יו"ד סי' קפד אות ז, טור יו"ד סי' קנו, חולין עה ע"א, שם קמ ע"א, חידושי אגדה על משלי; ובכתביו שנדפסו, עירובין קא ע"ב (פורסם ב'ירושתנו', ספר יב, תשפ"ג, עמ' צד), ועוד רבים. את יחסו של רבינו לנושא 'כללי הש"ס' ניתן להבין מדברים יוצאי דופן שכתב על הספר יד מלאכי: "מצאתי בס' יד מלאכי על כללי הש"ס, סי' נע"י ונחמד, גדול בחריפות ובביאור, ממש אין כמוהו, כי כל סדרי הש"ס בבלי וירושלמי פתוחי' לפניו כיון, כל רואהו יתומם על המראה הגדולה, שאולה היא בידי מאת <ידיד נפשי> ני"ן שכ"כ בשם מהר"י קורקס פ"י מה' מ"ש, ופלפל בזה בכוחו הגדול. והן שדעתו יפה עד למאוד..." (ח"א עמ' 184). דומה שדברים אלו ראויים הם גם לרבינו, שהיה מופלג בבקיאותו (ראה במאמרו של ר"מ המבורגר 'גאון פראנקפורט הנשכח: רבי אהרן פולד', פרק 'גדול בתורה', ירושתנו, ספר יב, תשפ"ג, עמ' שמג-שמד), ובחריפותו (כפי שנראה מחידושי שבכת"י).

2 [פרשת] יתרו, [על הפסוק] 'זיסעו מרפידים ויבואו מדבר סיני ויחננו במדבר, ויחן שם ישראל נגד ההר' - כתבתי בזה בפנקס כללי' דאו' בתחלה חדר' מס' כתובות, (ח"ב עמ' 286).

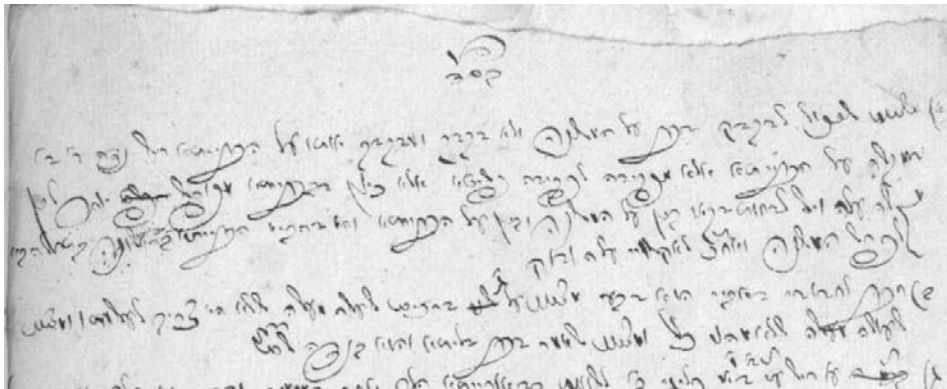
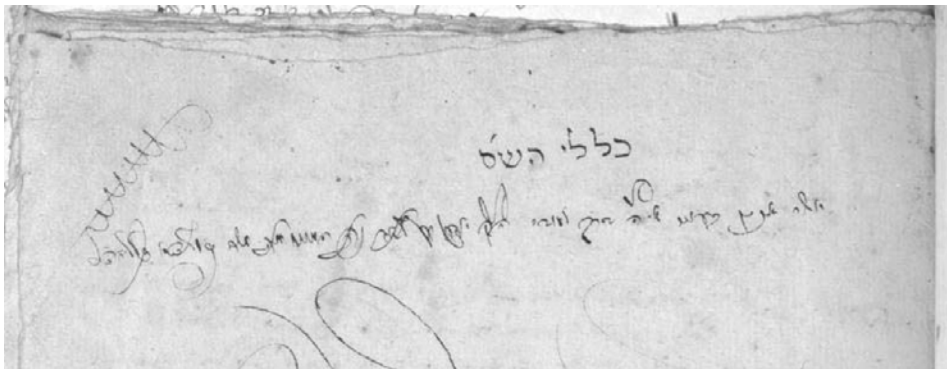
3 באות י.

4 ח"א, בעמ' 218 מופיע עמוד שער, ובשני העמודים 216-217 הכללים האמורים.

5 בית אהרן, הקדמת המגיה, עמ' XI אות יא, 'חלוקא דרבנן (חסר בראשו) כללי הש"ס וחידושים'. מספר קונטרסים של רבינו מפורזים בכמה מקומות בין כרכי החידושים שבידינו, כשברור שהאחד משלים את השני. לדוגמא חידושי רבינו על מסכת כלים עד פרק ט, נמצא בכרך אחד, ומשם ואילך הוא בכרך אחר. כפי שכבר כתבתי בתחילת הקונטרס בני אהרן על מסכת עירובין שפרסמתי בירושתנו (כנ"ל עמ' נט), יתכן שהדפים התערבו, אך יותר נראה שרבינו כתב בקונטרס אחד, וכשנגמר המקום עבר לקונטרס אחר.
6 ח"ב עמ' 258.

לכללים אלו צירפתי גם את ההערות שכתב רבינו לספרי הכללים הידועים: 'הליכות עולם'⁷, 'מבא התלמוד' ו'קיצור כללי הגמרא'⁸ (ציון העמודים לשני הספרים האחרונים הם לפי מהדורת 'עזו והדר'), וכן לחשובת חוות יאיר סי' קצב, העוסקת בענייני הלכה למשה מסיני.⁹ שיטת העריכה הינה בדומה לקונטרס 'בני אהרן' - עירובין, שהופיע ב'ירושתנו', ספר שנים עשר, תשפ"ג, שם הופיעה גם סקירה מקיפה לתולדות חייו מאת ידידי הרב משה המבורגר שליט"א. כן השתדלתי להביא את חידושי רבינו אליהם ציין כאן, ואת החידושים מהם ציין לקונטרס שלפנינו.

אריה פויכטונגר

- 7 לרבי ישועה ב"ר יוסף הלוי, ועליו כללי הגמרא לרבי יוסף קארו, ויבין שמועה לרבי שלמה אלגאזי. הערותיו של רבינו נמצאים בכת"י ח"ב עמ' 69.
- 8 ח"א עמ' 10-12.
- 9 ההערות רבינו לתשובה זו, נמצאות בכת"י בח"ב עמ' 290.

כללי הש"ס

אשר אכין בעניי אי"ה דרך למודי, הק' אהרן בן לא"א כ"ה המנוח מ"ה משה פולדא זללה"ה.

(א) מצינו שיכול לדקדק דבר על המשנה ולא דקדק, ומדקדק אותו על הברייתא - ריש נדה ד' ד': ,
דמקשה על הברייתא 'אלא מפקידה לפקידה פשיטא'¹⁰, אלא כיון דברייתא מפורש יותר, לכן
מקשה עלה¹¹. ויש לדחות דקאי בין על המשנה ובין על הברייתא, והא דהביא הברייתא
בראשונה, בתחלה בא לפרש המשנה ואח"כ לאקשווי עלה ודוק.

(ב) רבה לחדודי דאביי הוא דבעי. מצינו ג' דרכים, שעשה מעשה שלא הי' צריך לעשותו¹²,
ומצינו שעושה מעשה שלא מהני כלל¹³, ומצינו שאמר דבר דליתא - והוא¹⁴ בנדה שם¹⁵.

(ג) ע' ריש ע"ז ד' (1)[ז.], דאי פליגי ב' לשונות, בדאורייתא הלך אחר המחמיר ובדרבנן הלך
אחר המקל. ויש בזה כמה דיעו' בתרי לשני היכא פסקינן¹⁶, עי' בהרא"ש שם. והנה מצינו
בדרבנן שכמה פוסקי' פוסקי' לעולם כל"ק, וכ"נ שהוא דעת הרמב"ם, דהכא גבי אתניסו ולא
בדקה פסק כל"ק ולחומרא¹⁷, אע"ג דהוי סד"ר [=ספק דרבנן], והרשב"ץ¹⁸ תמה עליו למה פסק
כן. והנה נפשי יודעת למאוד דכמה פעמים רבינו הרמב"ם ל"פ [=לא פסק] כן, ויותר דמצינו
כמה פעמי' אפי' בדאורייתא דפסק לקולא כל"ב, וא' מהם בחולין פ' בהמה המקשה¹⁹, נפל אי
חייבי' על חלבו כרת, וכמו שהערותי בזה בחדושי שם²⁰. ונ' דהכא טעמא דהרמב"ם כיון דמתני'

- 10 כן הקשו שו"ת חת"ס יו"ד סי' קפז, וחכמת בצלאל נדה ד ע"ב.
- 11 כ"כ יבין שמועה כלל תרפה, וקיצור כללי התלמוד עמ' ה. וכן בספר מר קשישא לבעל חוות יאיר, ירושלים
תשנ"ג, עמ' קצג, ערך קושיא.
- 12 לא מצאתי שרבה עשה שלא כדין, (וגם בשאר התנאים והאמוראים שחידדו את תלמידיהם), לכאורה הכוונה
לגמ' ברכות לג ע"ב ומגילה כה ע"א, שרבה שיבח את מי שעשה שלא כדין, כדי לחדד את אביי.
- 13 חולין מג ע"ב.
- 14 האופן השלישי.
- 15 נדה ד ע"ב.
- 16 עיין הליכות עולם שער ה פרק ג סעי' יא; יבין שמועה על הליכות עולם שם, הביא ז' שיטות בזה, וכן בכלל
תקכו; שו"ת חוות יאיר סי' צד אות ה.
- 17 הלכות משכב ומושב פ"ג ה"ה, שאינו מחלק בין אונס לפשיעה.
- 18 ח"י הרשב"ץ נדה ד ע"ב. וכן הקשו חסדי דוד על התוספתא פ"א ה"א; ועל אתר - חת"ס; ערוך לנו; חכמת
בצלאל.
- 19 חולין עה ע"א, ופסק הרמב"ם, הל' מאכא"ס פ"ז ה"א, לקולא כדעת רבי יוחנן בלישנא בתרא. המגיד משנה
שם ביאר שהרמב"ם פוסק כל"ב רק מספק, ולענין כרת.
- 20 מתוך קונטרס בני אהרן על מסכת חולין (בעריכה), חולין עה ע"א: "והנה דעת ר"ת ורש"י שפוסקים בשני
לשונות, בשל דאורייתא הלך אחר המחמיר, וגם לדעת הריב"א דסבירא ליה לעולם אין הלכה כאיכא דאמרי,
ולדעת מקצת הגאונים שפוסקים באיסורא לחומרא, כמש"כ תוס' [ע"ז ד ע"א ד"ה בשל תורה] ורא"ש בע"ז ד' ז. [פ"א סי' ג]
ע"ש, א"כ הכא אסור בהפילה נפל. וא"כ הרמב"ם צריך לומר שסבירא ליה לעולם הלכה כאיכא דאמרי דסבירא
להו דבהא לא פליגי [רבי יוחנן וריש לקיש], וכולי עלמא סבירא להו דשרי, ולא משמע כן ב[רמב"ם] פ"א [ה"ה] מהלכות

תשובה בענין ספר תורה מהחכם רבי יצחק ברנייס

לאחרונה נחשפתי להעתקה של מכתב נדיר של חידושי תורה מאת החכם ברנייס¹, שכתב כתשובה לשאלת הדיין בבית דינו, הג"ר שלמה זלמן דרייפוס-ויינהיים². המכתב הועתק על ידי הרב אלעזר מייניץ מפפד"מ³. התודה והברכה לידידי היקר הרב זאב גלניק נ"י שהמציא לי את כתב היד שלפנינו, ברך השם חילו ופועל ידיו ירצה.

מבוא

לצערנו אין בידינו לשון השאלה שהובאה לפני החכם. בני היקר רבי ראובן הלוי שליט"א בדק והגיה את תוכן התשובה, והעלה שהשאלה נסבה על ס"ת שהיו קוראים בו במהלך השנה, ובמשך הזמן תוך כדי הקריאה נמצאו בו במצטבר שלוש טעויות. הנה בשו"ע יו"ד סי' רעט סע' ג פסק ע"פ שו"ת הרשב"א שס"ת שנמצאו בו שלוש טעויות אסור לקרות בו, ועיין פת"ש שם ס"ק ז, ש"א שאם הוגה לפני זה ע"י מוחזק אינו נפסל בשלוש טעויות.

- 1 את תולדותיו של החכם רבי יצחק ברנייס פרסמתי בירושתנו, א [תשס"ז], עמ' צא-צה. ובקצרה יש להוסיף שכבר נודע לדורות רוב גדלו של ה"חכם" כפילוסוף אלוקי, לוחם מלחמת התורה מידי מחריביה, הוגה דעות עמוק. וגם ידוע שהיה עילוי בתורה ובקי עצום בש"ס ופוסקים תלמידו של המקובל הג"ר הירץ שייאר אב"ד ור"מ מייניץ ומחבר תורי זהב ואח"כ תלמידו של הג"ר אברהם הלוי בינג אב"ד ור"מ וירצבורג. ועם כל זאת לא התפרסמו ממנו עד היום שום חידושי תורה והלכה בלשון הקודש. ראה: Shnayer Z. Leiman: Rabbinic Responses to Modernity 2007 p. 35. על עיסוקו של החכם בתורת הקבלה ראה: רבקה הורוביץ, יהדות רבת הפנים – ספרות והגות, באר שבע תשס"ג, עמ' 103-138.
- 2 הג"ר שלמה זלמן דרייפוס-ויינהיים כיהן כדיין בהמבורג. ראה עליו בארוכה: רבי יחזקאל דוקס, חכמי אה"ו, המבורג תרס"ח, עמ' 118. מצאצאיו הם בני משפחת יעקבסון/יעקבזון מהמבורג. ראה בספר שכתב נכדו הג"ר בנימין זאב יעקבזון אב"ד קופנהגן וסנהדריה, אשא דעי למרחוק – פרקי זכרונות, בני ברק תשכ"ז.
- 3 כיהן כאחד מראשי הקהילה האורתודוקסית הגדולה של פפד"מ מהקמתה ב-1867 ועד לפטירתו ב-1911, אז העניק לו הרב נחמיה צבי נובל את התואר מורנו. מובא בשו"ת מטה לוי ח"ב סי' לו עמ' 92: "כתבו לי מופלג תורה דק"ק ורנקנורט ש"י [וראש המדברים שם בין גדולי התורה הוא הרב משה מייניץ נ"י וחתנו המופלג בתורה וביראה מהו' אלעזר מייניץ נ"י]. הוא היה גם אחיינו של חותנו הג"ר משה מייניץ, מגדולי חכמי פפד"מ. רבי משה מייניץ נולד לרבי ליב מייניץ בפפד"מ, גדל בתורה והיה דיין בבית דינו של הרב האחרון של פפד"מ הג"ר זלמן ב"ר אברהם הכהן טרייר. היה עמוד התווך של כל למדני העיר, ובכל ערב כשלמדו ש"ס הקיפוהו בכל שאלותיהם. תחילה היה מתומכי רש"י הירש ומבני חוגו הקרוב, אך כשהרב הירש חייב את הפרישה מהקהילה הגדולה תמך הר"מ מייניץ בפסקו של הרב מוירצבורג שאין חובה בכך וסייע לייסד את הקהילה הגדולה שלא פרשה, ובראשה העמיד את הג"ר מרדכי הורוויץ מחבר שו"ת מטה לוי. הוא היה חבר הקהילה החשוב, ועד לפטירתו בתרמ"ו עמד בראש ועד ההלכה של הקהילה. את מקומו ירש בנו רבי מיכאל מייניץ שנפטר בתרפ"ז. הרב משה מייניץ עצמו החזיק בביתו מנין לפי מנהגי בעל הפלאה וכך כונה ה"מנין של הרב" שעמד ברחוב בורנה 52 והתקיים עד לשנה לפני השתלטות הנאצים על גרמניה.

מדברי החכם ברנייס נראה שדעתו שאף שעבר הגהה מאדם מוחזק עדיין נפסל בשלוש טעויות וכדעה השנייה המובאת בפת"ש שם: "בנדון דין דברי הרשב"א הן דברי הראב"ד שאף בס"ת מוחזק בכשר ונמצאו בה ג' טעויות הורע החזקה".

ומ"מ פסק החכם דאם הצטברו הטעויות רק לאחר שקראו ברוב (או כל?) הספר, הקריאה הזו גופא נחשבת כהגהה וא"צ להגיהה שנית: "ואם קרא באותה השנה תמיד בספר הזה ולא מצא רק הג' הטעויות אמרינן אותה הקריאה היא "גמר הגהה שעתה מחזיקינן הספר לכשר". אבל כשנמצאו הטעויות בתחילת הקריאה בו, אז צריך להגיהו, וכלשונו: "אבל אם קרא בו רק איזה פרשיות ושם נמצאו אותן הטעויות בוודאי הספר לא הומחה עדיין וצריכה הגהה שני ממגיה הנודע ליותר בקי, כנ"ל למעשה".

ועיין בספר בני יונה שהובא בפת"ש שם (יו"ד סי' רעט ס"ק ז) שדן אם נמצאו שלוש טעויות בזה אחר זה, דהיינו שלפני שנמצאה השלישית כבר תיקן את הראשונות, אם חשיב ג"כ חזקה לפסול הספר. ולכאורה זו השאלה השנייה שדן בה החכם. ועיי"ש שהביא את שתי הראיות שהביא החכם מההיא דנזיר ומממש"כ הרשב"א. ועיין בשו"ת מנחת יצחק ח"י סי' צ.

העתקה

תשובת הרב ר' יצחק בערנייס ז"ל חכם דק"ק המבורג להדיין ר' זלמן וויינהיים ז"ל הנמצאת בידי דודי התורני ר' שלמה לעווידאָהן שליט"א פו"מ דק"ק הנ"ל:⁴

ב"ה, ח"י אדר תקצ"ו לפ"ק
לכבוד הרב המופלג מר ידידי וחביבי מהו' זלמן נ"י
שלמא רבא

על ספיקותיה דמר אשיב בפרוטרוט אבל בקיצור נמרץ כראוי לחכם וגדול כמותו.
הספק יסתעף לג' נופים⁵.

הא' אם הולכים אחר החזקה שאינה נסתעיה מטבע.
הב' אם מחלקין בה בין בבת א' ובין בזה אחר זה.
והג' אם מועיל הבדיקה להוציא מידי החזקה.

4 = פרנס ומנהיג דקהילה קדושה הנ"ל. הר"ר שלמה סאלי לויזון היה מעמודי התווך של היהדות התורנית בהמבורג. ר"י דוקס, אוה למושב, קראקא תרס"ג, עמ' 127, מפרט את תרומתו לבניין הת"ת בהמבורג בסכום עצום. הוא גם סייע לגדולי גרמניה במלחמתם נגד הרפורמים. רבי שמעון הלוי הורוויץ מלייפציג, בראש ספרו מהלמות לגיו כסילים (לייפציג תרל"א), מתארו כ"גביר אדיר מופלג בתורה ויראת שמים פאר ישראל והדרו, מפורסם לשם ולתפארת בצדקת פורונו לבית ישראל".

5 = ענפים בלשון משנה (ראה כגון, עירובין פ"י מ"ח).

שתי הערות בשולחן ערוך יורה דעה

הערה בעניין הוראה אחת מטעמים נבדלים (על הש"ך ביו"ד סי' רמב)

ע"ד שכתב הדרג"א בספרו הנחמד נחל יצחק בסימן כ"ה סעי' ב' בהג"ה: אפילו אין הרבים מסכימים מטעם אחד, הואיל והם מסכימין לענין הדין אזלינן בתרייהו, והוא ממהרי"ק שורש מ"א, וכתב הש"ך דבאיסור דאורייתא לא מהני אם הם משני טעמים, אך אם הם לפנינו שאני עכ"ל. והדרג"א הביא ראי' מהירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב גבי עיבור שנה, וכ' דאף שזה חולק על טעמו של זה, כיון שבעצם הענין מסכימים לדבר אחד סומכים עליהם וכ'.

הנה בגוף הראי' מסנהדרין הנ"ל כבר הקדימו בזה בבאורי הגר"א שם ס"ק כ"א, וכן הוא ג"כ בירושלמי ר"ה פ"ב ה"ה, ויען כי דבר זה מקצוע גדול בהוראה אמרתי להאריך בזה מעט.

והנני חוזר על מה שכתב הש"ך ביו"ד סוף סי' רמ"ב (פלפול בהנהגת הוראת איסור והיתר) וז"ל: וכתב עוד הרב בח"מ סי' כ"ה: ואפילו אין הרבים מסכימים מטעם אחד אלא כל אחד יש לו טעם בפני עצמו הואיל והם מסכימים לענין הדין מקרי רבים ואזלינן בתרייהו והוא ממהרי"ק שורש מ"א. ובאמת מהרי"ק שם לא ברירא ליה דין זה, וגם לא כתב שם כן אלא ליישב מנהג האשכנזים בהדס, וגם מסיים שם: ומ"מ כל זה רחוק בעיני. וכן משמע מדברי האגור בשם מהרא"י ומביאו ב"י וד"מ בסי' צ"ב דאין להקל בכהא"ג באיסור דאורייתא וכ' (ובקיצור הנהגות או"ה שם אות ז' כתב: אם אין הרבים מסכימים לדעת אחד אלא כל אחד יש לו טעם בפני עצמו והם מסכימים לענין הדין אין לסמוך עליהם להחמיר באיסור תורה ובאיסור דרבנן עכ"ל, נראה שחסר בכל הספרים שראיתי, וכן צ"ל: ובאיסור דרבנן יש לסמוך עליהם).

והנה המהרי"ק הביא ראי' ברורה להאי דינא מחולין ל"ו [ע"א]: השוחט והתזז דם על הדלעת - רבי אומר: הוכשר, רבי חייא אומר: תולין. א"ר אושעיא: מאחר שרבי אומר הוכשר ור' חייא אומר תולין, אנו על מי נסמוך? באו ונסמוך על דברי ר"ש, שהיה ר"ש אומר: שחיטה מכשרת ולא דם. ומפרש דר' ור"ח פליגי בנתקנח הדם בין סימן לסימן, ומאי באו ונסמוך על דברי ר"ש, הא לר' שמעון לא מכשיר ולר' חייא מכשיר בנתקנח; מיהו אשוו להדדי מר לא מכשיר ומר לא מכשיר, הוה ל"ו ר' חד ואין דבריו של אחד במקום שנים.

* בנו של רבי שמחה הלוי במברגר ונכדו של רבי יצחק דוב הלוי במברגר הרב מווירצבורג. נלב"ע ט"ו חשון תרצ"ה. ראה תולדותיו: ירושתנו ספר שביעי תשע"ו, עמ' קכג. התודה להרב נח אדלר מרכסים, על עינו הטובה במסירת דברי תורה אלו לפרסום.

ובסי' מ"א אשר משם הביא הש"ך דבריו קיצר המהרי"ק, אך המעיין בסי' נ"ב יראה כי שפתיו ברור מללו לפסוק כן להלכה, דכתוב שם וז"ל: ואע"ג דזה מטעם זה וזה מטעם זה, ואפילו להתמיר מקובלנו מפי רבותי יצ"ו דכיוצא בדבר הזה נקטינן להדבר היכא שיש הרבה פוסקים מסכימים בהתיר, ואע"ג דזה מטעם זה וזה מטעם אחר, ואפשר דמר לית ליה דמר ומר לית לי' דמר.

ואני הצעיר מצאתי ראי' לקבלה זו מהאי דגרס בפ"ש דחולין וכ', וכן הביא המהרי"ק בשורש ק"ב, והביא שם עוד ראי' לסברא זו מהא דחולין מ"ט אינהו מיכל אכלי לי' ע"ש, ועיין מה שכתב מהרי"ק שורש צ"ג, וכן כתב בשורש צ"ד וז"ל: ואע"ג שאין טעמיהם שוה דה"ג ורב נחשון גאון פסל לי' מטעם דס"ל הלכה כר' יהודה וכ' והגאונים אחרים משום דס"ל דאין בלשון הנחה ממש מ"מ שפיר מצטרפי בהדי הדדי וראי' מפרק שני דחולין (דף ל"ו) גבי השוחט וניתז הדם וכ'.

מכל המקומות הנ"ל נראה ברור דדעת מהרי"ק לפסוק כן להלכה ולמעשה.

ומה שמסיים שם סי' מ"א: ומ"מ כל זה רחוק בעיני, נראה ברור לכל מעיין בדברי מהרי"ק דלאו אהאי דינא דמצטרפין קאמר אלא דרחוק בעיני לומר דעל היתר זה סמכו האשכנזים ליקח הדס שוטה, משום דלא חשיב לי' ולא צהיר האי דעה דבעל השלמה כלום, וכדמסיק לבסוף וז"ל וגם כי בעל השלמה עצמו כתב בסוף דבריו כך: הי' אומר מורי ז"ל ואני אומר לדמות אבל לא למעשה ליטול שלא תשתכח תורת לולב אבל לא לברך וכ'. אבל בגופא דהאי דינא הרי אנו רואים ברור בכל שארי מקומות שהבאתי שפסק כן למעשה.

ומאד תמיהני על הש"ך סי' רמ"ב שהביא רק דברי מהרי"ק בסי' מ"א וכתב ובאמת מהרי"ק שם לא ברירא לי' דין זה, וגם לא כתב שם כן אלא ליישב מנהג האשכנזים בהדס וגם מסיים שם ומ"מ כל זה רחוק הוא בעיני ולא הזכיר כל המקומות הנ"ל, והסיע כוונת מהרי"ק לדבר אחר.

* * *

הערה בעניין מחיקת השם שהיא לתיקון (יו"ד סי' רעו)

עיקר האיסור של מחיקת השם הוא בספרי פ' ראה: ר' ישמעאל אומר מנין למוחק אות אחת מן השם שהוא בל"ת שנא' ואבדתם את שמם לא תעשון כן לה' אלקיכם. וכן הוא במכות כ"ב נמי: המוחק את השם בהליכתו ואזהרתי' מהכא ואבדתם את שמם וג' לא תעשון כן לה' אלקיכם. ובמס' סופרים פ"ה ה"ו: המוחק אות אחת מן השם עובר בל"ת, אמר ר' שמעון לכך נאמר ואבדתם את שמם מן המקום ההוא לא תעשון כן לה' אלקיכם, אבל הדיו שנטפה על גבי הכתב מותר למוחקו שלא היתה כונתו אלא לתקן. ונפסק להלכה ביו"ד סי' רע"ו. ועיין כסא רחמים על מס' סופרים לרחד"א שם (וז"ל רמ"א: דיו שנשפכה על השם מותר למוחקו כדי לתקנו דאין זה דרך מחיקה רק דרך תיקון).

נאמנות סוחר שהורעה חזקתו על חלב ישראל

אחד מ'שומרי משמרת הקודש', רבני אשכנז שהופקדו על שמירת הדת, היה רבי טוביה לווענשטיין זצ"ל, ששימש ברבנות בהולנד, בקופנהגן שבדנמרק, ובק"ק עדת ישורון ציריך. רבי טוביה נולד בשנת תרכ"ד בפרמריבו שבגיניאה ההולנדית (סורינאם), לאביו רבי משה יהודה¹, שכינה כרבה של שתי הקהילות המקומיות, האשכנזית והפורטוגזית. כאשר נסתלק אביו בכ"ב בתשרי תרכ"ה, שב עם משפחתו להולנד. קיבל תורה בבית המדרש לרבנים באמשטרדם, שם נסמך להוראה ע"י רבי יוסף צבי דינר, אחר כך עבר ללמוד בכולל קובנה שבליטא, ומשם הלך לקבל תורה מרבי עזריאל הילדסהיימר ורבי דוד צבי הופמן בבית המדרש לרבנים בברלין. לאחר שנסמך להוראה על ידי רבותיו אלו, החל לשמש ברבנות בעיירה לברדן שבהולנד, ואחר נקרא לכס הרבנות של קופנהגן שבדנמרק. נלחם בכל כוחותיו נגד נישואי תערובת שהחלו להתפשט בימים ההם במקום מושבו, והושעה מכהונתו לאחר שלא הסכים לערוך קידושין לזוג שאחד מהם עבר גיור רפורמי. רבי טוביה לא ויתר, הגיש תביעה משפטית בטענה שהתחייב להורות על פי תורת משה. למרות שזכה במשפט החליט לעזוב את משרתו ועבר לציריך, בה הוכתר, בחודש תמוז תרע"ב, לרב ק"ק עדת ישורון. בציריך עמל לרקום את מערכת הכשרות אשר עמדה תחת פיקוחו, מערכת אשר דאגה לתחומים רבים ומגוונים בנושאי הכשרות. תקיפותו ועמידתו על משמרת הקודש, יחד עם זהירותו בהוראה, באות לידי ביטוי בשאלה המתפרסמת בזה, אותה שלח לרבי חנוך ארנטרוי זצ"ל, אב"ד מינכן שבגרמניה (ולעוד רבנים, כמו שציין בשאלתו).

בימי הזעם ולאחריהם פעל רבות למען אחיו ולשיקום הקהילות, עד לפטירתו שבע ימים ופעלים בכ"ט בתשרי תשי"ג. מידותיו התרומיות ופעליו הרבים נחקקו על גבי מצבתו, המסתיימים במשפט: "פשרות ברצון קונו לא ידע, ויתורים בחפץ צורו לא הכיר, צדיק באמונתו יחיה".

לאחר כמעט מאה שנה מאז כתיבת השאלה הגיע כתב היד לידינו באדיבות צאצאי רבי חנוך ארנטרוי שנהגו בנו טובת עין ומסרו כת"י זה לפרסום. תודות לש"ב הר' יוסף לווינשטיין נ"י על השתדלותו בזה.

1 משפחת לווינשטיין מקורה בהערלינגהויזן שבגרמניה. בסביבות שנת תק"ע עברו להתגורר בעיר אוטרכט שבהולנד (ראה בספר פרקי חייו של כמה"ר יעקב חיים משה זצוק"ל בכ"ה יהודה זצ"ל לעווענשטיין, ירושלים תשס"א).

פה ק"ק ציריך ח' ניסן תרפ"ה לפ"ק

שלום וכל טוב לידידי כ"ה הגה"ג המכונה ד"ר אהרנטריי אב"ד דקהל יראים בעיר מינכן יע"א

אדשכ"ת. יסלח נא כ"ת שאני מטריח אותו בבקשתי בימים האלה לפני חג המצות אשר בהם בלי ספק טרדותיו מרובות, אבל מה אעשה חדשים מקרוב באו ולדחות הדבר עד אחר פסח אי אפשר ולתשובתו אני מצפה. מעשה שהיה כך היה זה כמה שנים שסוחר יהודי – אחד מבני המזרח היושבים בעיר הזאת – מכר חלב כשר והביא ג"כ אותו החלב אל בתי ב"ב² דקהלתנו, ונתרשל אותו האיש במה שהיה מחויב לעשות, ונמצא שלא עמד מתחילת החליבה ברפת הא"י³ אשר משם לקח החלב. והיו מזהירין אותו שלא ישנה באולתו, ואעפ"י כן היה מזלזל בדבר. והיו מסירין אותו ממשמרתו. אבל אחר אשר התחנן והבטיח שלא יחטא עוד חזרו והעמידו אותו על חזקת כשרות כבתחילה.

ויהי היום ונתפס שלקח ברחוב העיר חלב מסוחר א"י, והביא אותו החלב אל אחד מבני קהלתנו שהיה רגיל ליקח ממנו חלב כשר. מאז אסרנו לבני קהילתנו ליקח עוד חלב מסוחר הזה, ובמשך עשר שנים שעברו הוציאו מנהיגי קהלתנו ממון רב להמציא חלב כשר לבני קהילה. אבל עם כל זה, לא היה אפשר לרצות רוב בני קהילה, כי מאחר שצריכין להביא את החלב מעיר אחרת נמכר החלב בדמים יקרים, ותרתי לריעותא, שבימי הקיץ אירע שהחלב כבר נשחת כשמביאין אותו.

וזה וזה גרם, שעתה באו אנשים יקרים מבני קהילתנו, והציעו לפנינו שיחזור וימכור הסוחר הנ"ל את החלב תחת עין שומר נאמן העומד על גביו נכי במשך עשר שנים אלו לא חדל הסוחר הנ"ל מלמכור בעיר הזאת חלב ליהודים, לא לבד לאותם אשר אינם מקפידים כלל באיסור חלב הנמצא ביד א"י, כי אם ג"כ לאותן רחמנים בני רחמנים שאמרו יהודי ועני הוא ובודאי עשה תשובה, ולמה להוציא ממון רב ולשתות חלב נשחת תחת אשר נוכל לשתות חלב מובחר בזול אשר מי יאמר לנו שלא נשמר כראוי. וזאת תהיה תורת השמירה: בחליבת החלב אשר הסוחר צריך ליקח משני מקומות המרוחקים זה מזה בסביבות העיר, השומר והסוחר יעמדו יחדיו במקום האחד בתחילת החליבה, וימהר השומר לילך אל המקום השני לבדו, ויעמוד שם מתחילת החליבה ועד סופה, ויקח את החלב ויחזור אל המקום הראשון אשר שם נשלמה כבר החליבה תחת עין הסוחר אשר עזב שם, וימכרו יחדיו החלב משני המקומות לכל הקונים בחזקת חלב שמור, ולא ימכור הסוחר כי אם תחת עין השומר העומד על גביו.

וכאשר שמעתי זאת, אמרתי שזה זר בעיני להעמיד את הסוחר הנ"ל בחזקת כשרות לחצאין, אבל האנשים אשר הציעו את הדבר לפנינו, טענו שזה הסוחר אינו יודע ספר הוא, אבל לא היו

2 = בעלי בתים.

3 = האיננו יהודי.

מראה מקומות

של הו"ת זה-תיכות גמרות כפירדא

הקיץ דתקפה לפ"ק

הו"ת היה בכ"מ דף פ ע"ג וע"כ סוג דתקפה לת"ן
לזה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב ובכ"ב דף ק"ה סג' ומרחץ
בבב"ה דף י"ב ע"ג סוגית מתוך על חב' השבועות מהג"ה
לזה שייך כביצה דף ל"ב ע"ב מתני' ג' דברים וכו' כפ' נשא
גם שייך לזה סכת דף ל"ט ע"ב חמי עכ"ה כפ' כבעלתך - אלה לך יקרח
כיוצא דף י"ד ע"ג מתני' ג' ימים וכו' כפ' חוקת - בללך . חגאון
ביבמות דף ט"ג ע"ג וב' משנ' תלמי' ב"ב . המצא' לים -

הלכה ותוספות

להגהלת הו"ת

מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג

שיעור האמה לפי בעל חוות יאיר*

כידוע, האתגר הגדול בסוגיית שיעורי התורה הוא בהתאמה של מידות האורך למידות הנפח¹, וכתוצאה מזה נוצר דיון מה הן מידות האורך הנכונות. והנה, בעוד שבשיעורי הנפח יש לנו מידות מגדולי הפוסקים לדורותיהם², במידות האורך כמעט ולא נמצא בזה דבר, ובפרט לגבי הפוסקים הקדומים יותר. ועל כן שיטה הלכתית בשמו של רבינו בעל 'חוות יאיר' יש לה משקל רב, ובפרט שמלבד גדלותו בתורה, ידוע ג"כ שהיה גדול בשאר חכמות³. בסוף שו"ת 'חוט השני' ישנה תשובה ארוכה שבה הוא מבאר "איזה מקומן של מידות מטבעות ומשקולת שזכרו רז"ל בש"ס לפי מדות ומשקולת אשר בדורות הללו". התשובה כתובה בלשון קשה, ולכן קצת קשה להבין בצורה ברורה מה הן באמת מידות חז"ל לפי המידות שלנו. למרבה הפלא, שני חכמים בדורנו שעסקו בנושא בצורה יסודית, הגיעו למסקנות שונות בדעתו. האחד הוא הרב יעקב גרשון וייס, בספרו הייחודי 'מידות ומשקלות של תורה', המשמש ספר יסוד לכל הנושא של מחקר המשקלות והמידות העתיקות, שלפי דבריו שיעור האמה לדעת החו"י הינה 55.56 ס"מ. לעומתו הג"ר אפרים אריאל בוקוולד, אשר פקיע שמייה בבי מדרשא שמלבד היותו ת"ח מופלג ידיו רב לו בעניני הלכה רבים שאין יד הכל ממשמשת בהם, טוען בתוקף בספרו 'קריית אריאל' ששיעור האמה לדעת החו"י היא כ- 45 ס"מ. ואכתוב תחילה את דבריהם ומה שנלענ"ד להשיב על דבריהם.

שיטת 'מידות ומשקלות של תורה'

בפרק קטו מספרו ביקש הרב וייס להוכיח את שיעור אורך האמה ההלכתית מדברי הקדמונים שכתבו את מידת היקפו של כדור הארץ. בראשית הדברים הביא את דברי היש"ר מקנדיאה⁴ בספר גבורות ה' בעניין זה, ובתוך הדברים כתב: "אבל רוב האחרונים בחנו הן דרך

* ראה מאמרי: שיעורי המידות במשנתם של חכמי אשכנז, ירושתנו ספר שנים עשר, עמ' רא.

1 וכפי שנכתב באורך במאמר הנ"ל.

2 ע"י בספרי הפוסקים באו"ח סי' תנו סעי' א, וביו"ד סי' שכד סעי' א, וכן כתבו מזה קצת באו"ח סי' פח סעי' א וסי' תרו סעי' ד.

3 ע"י שם הגדולים בערכו: "ואת יקר תפארת גדולתו ניכר מספרו. רוב בקיאותו נודע אצל עין רוגל בספרו ובפרט סי' צ"ד וסי' קצ"ב וחוט השני סי' כ'. ויהי תוכ"ן הרבה כמ"ש סימן רי"ט. ובדרך האמת כמ"ש סימן ר"י ובקי בהנדסה ותשבורת כמ"ש סימן עק"ב. ובחכמת המספר כמ"ש סימן א' ובסוף חוט השני. וידוע פרק בשיר כמבואר בסוף הספר".

4 ר' יוסף שלמה רופא דילמדיגו מקנדיה (כרתים), שנ"א-תט"ז. וז"ל שם הגדולים בערך 'אלים': ספר אלים להרב הכולל הפילוסוף מהר"ר יש"ר מקאנדיה והרב הנזכר היה חכם בכל החכמות ומופלג בכל חכמה מספר תשבורת פילוסופיית תכונה הגיון רפואה וחכם בתורה בפלפול הש"ס ופוסקים ודרשן מופלא ורעתו רחבה

ים הן דרך יבשה ומצאו לכל מעלה ט"ו פרסאות שכל ההקף פרסאות 5400 ר"ל 21600 מילין⁵.
וע"ז כותב רי"ג וייס הדברים הבאים⁶:

בזמננו ידוע לכל שאמנם החוקרים בזמנו של יש"ר מקנדיאה כווננו אל האמת, והקף הכדור כפי שהם מצאוהו זהה כמעט עם מה שידוע היה בזמן שהמטר הוגדר כאחד מעשר מליון מרבע הקף כדור הארץ⁷.

כיוצא בדברים אלו כתוב גם בתוספות יום טוב על המשנה הראשונה בברכות: "כי לכל שעה ט"ו מעלות ולכל מעלה ט"ו פרסאות".

מאחר וה"אחרונים" מצאו לכל מעלה 15 פרסאות שהם 60 מיל, הרי שהמיל הנדון זהה למיל הימי של ימינו המוגדר כחלק אחד מששים ממעלה, והוא 1852 מטר. כעת עלינו למצוא את היחס שבין מיל זה למיל ההלכתי בן 2000 האמה וכך נדע את אורך האמה ההלכתית.

בתחילת ספרו ב"מדרגה א" מצייג בפנינו הרב יש"ר מקנדיאה את המדות שבהן הוא משתמש בספרו. המדות הן כדלהלן:

פרסה אשכנזית והיא היותר נהוגה היא מארבעה מיל ר"ל כ' אלף רגלים שהם ד' אלפים פסיעות.

הפסיעה היא בת חמש רגלים ונקראת פאסו.

האמה שעורה רגל ומחצה ר"ל מששה טפחים ונקראת קובי"טו או אול"נה.

הרגל הנקראת פיס הוא ארבעה טפחים.

הטפח הוא שעור ארבעה אצבעות ברחבם.

ובכן, המיל שהוא רבע מהפרסה האשכנזית שבה מודד הרב מכיל 20000 טפחים או $3333\frac{1}{3}$ אמות. כפי שכבר הוכחנו למעלה, שוה המיל שלו ל-1852 מטר, ואם כן הטפח הוא $1852/20000$ מטר = 9.26 סנטימטר, והאמה של ששה טפחים – 55.56 ס"מ או חמש תשיעיות של מטר.

נשאר לנו להוכיח, כי האמה האמורה כאן זהה לאמה ההלכתית של הש"ס. כאן אנו מסתייעים סיוע גדול בספר חוט השני, אשר בתשובה קצ"ז בו הדנה בשעורי המדות והמשקלות כתוב:

והרב הפלוסוף מהר"ר יש"ר מקנדיאה כתב בספרו גבורת ה' דף קמ"ב ע"ב מדרגה

והיבר ספרים הרבה בכל החכמות וכו'.

5 ביאור הדברים: כדור הארץ מחולק ל-360 מעלות. אם כל מעלה שטחה הוא 15 פרסאות, כפול 360 = 5400 פרסאות. כפול 4 מילין לפרסה = 21600 מילין.

6 עמ' רצו.

7 פ"י: המטר הוא 1/40,000,000 מהיקף כדור"א. ז"א שההקף הוא 40,000 ק"מ. וזה בערך מה שהיה ידוע כבר בזמנו של יש"ר מקנדיאה.

א' דפרסה אשכנזית היותר נהוגה היא ד' מיל, ובכל מיל אלף פסיעו, ובכל פסיעה ה' רגלים, וכל רגל בת ד' טפחים. עכ"ל. ראה וחכם שנקט הרב פרסאות גדולות של מהלך שתי שעות, ופי' פסיעה ר"ל בכל כח פיסוק רגלים ומצעדי גבר. צא וחשוב לפרסה ידידיה פ' אלף טפחי, ולי"ב שעות דיום פ' אלף אמה, מכוון ג"כ לדרוז"ל מהלך יום יוד פרסאות הקטנים של מ"ח אלפי טפחי, לכל שעה מ' אלפים טפחים, ופרסאות של הרב הם גדולים שוי"ו מהם הם יוד דש"ס.⁸

נמצאנו למדים שהפרסה ההלכתית של הש"ס היא 0.6 מהפרסה האשכנזית של הרב יש"ר מקנדיאה, וכיון ששתי הפרסאות הן בנות 4 מילין, הרי שגם המיל דש"ס הוא 0.6 מהמיל המוזכר על ידי הרב יש"ר, שהוא המיל הימי של 1852 מטר. אם כן המיל ההלכתי הוא 0.6 כפול 1852 מטר = 1111.2 מטר. כיון שבמיל ההלכתי 2000 אמות, הרי שהאמה ההלכתית היא 55.56 סנטימטר, והיא זהה לאמה שבה משתמש הרב יש"ר בחשוביו. לפי זה הטפח הוא 9.26 ס"מ, והאצבע – 23.15 מילימטר.

תוכן הדברים בקצרה: היש"ר מקנדיאה כתב בספרו שבכל מעלה (מ-360 מעלות) של כדור הארץ ישנם 60 מילין. כיון שידוע שבזמנו כבר ידעו בערך את ההיקף האמיתי של כדור הארץ, בהכרח שהכוונה למיל הימי הידוע כיום שהוא ג"כ 1/60 ממעלה, והוא 1852 מטר. בתחילת ספרו מבואר שבמיל יש 20,000 טפחים. בספר חוט השני לבעל החו"י מבואר שהטפח הזה שווה לטפח ההלכתי. אם נחלק 1852 ל-20000 אנו מקבלים 9.26 ס"מ לטפח שהוא 55.56 ס"מ לאמה.

שיטת 'קרית אריאל'

פרק ט מספר 'קרית אריאל' על הלכות תחומין, מוקדש לבירור שיעור האמה. בבקיאות ובחריפות הקיף ובירר את הנושא מכל צדדיו. לאחר שהביא ראיות שהמנהג הקדום באשכנז הוא ששיעור האצבע הוא כשיעור ה'צאל', הוא מחדש שכל זה היה נהוג אך לחומרא ולא לקולא. וכך הוא כותב:⁹

הנה סיוע גדול מצאתי שלא היה עיקר המנהג הנ"ל אלא להחמיר ולא להקל, שהרי דעת החות יאיר מתבארת שאין שיעור אמה [מהדין] אלא כשיעור 'רגל' ומחצה [היינו 'פוט' או 'שוך' הנ"ל ומחצה]¹⁰, דהיינו 3/4 מהאמה בת שתי 'שוך' שנהגו. ומי בקי

8 החשבון של החוט השני הוא כזה: הפרסה של היש"ר מקנדיאה היא פרסה של מהלך ב' שעות. א"כ ביום ("ב שעות) הוא מהלך ו' פרסאות. וזה מכוון למ"ש חז"ל שמהלך אדם ביום הוא י' פרסאות. שהרי בפרסה שלו יש 20000 רגליים, וכל רגל היא 4 טפחים, א"כ בפרסה שלו יש 80000 טפחים, יוצא שבמהלך יום שהוא ו' פרסאות שלו יש 480000 טפחים שהם 80000 אמות של 6 טפחים. וכך יוצא בדיוק לפי מ"ש חז"ל שמהלך אדם ביום הוא י' פרסאות שכל פרסה היא 4 מיל של 2000 אמה, יוצא שכל פרסה היא 8000 אמה (48000 טפחים) א"כ מהלך יום שהוא 10 פרסאות הוא 80000 אמות שהוא 480000 טפחים וכנ"ל.

9 עמ' רמב.

10 עמ"ש"כ במאמר הנ"ל אות ה.

מנהגו של רבי נתן אדלר כשהיה מת בשכונתו

אחת הפרשיות הסוערות שהרעישו את בית המדרש הפרנקפורטאי, היתה הוראה מרבינו יעקב יהושע פאלק בעל 'פני יהושע', שמותר לכהנים להישאר בביתם גם כאשר נמצא נפטר בבתיים אחרים המחוברים בצניור (ביב) שיש בו פותח טפח. פסיקה זו עוררה תסיסה, כאשר ראשי בית הדין ושאר חכמי פפד"מ חלקו עליו בתוקף, ויתכן שהיתה אחת הגורמים (מלבד מאבקו הנחרץ ברבי יהונתן איבשיץ¹), לכך שנאלץ ליטול את מקל הנדודים בשנת תק"י, ולשהות זמן מה בוורמס, אופנבך ומנהיים, עד שנרגעו הרוחות². הוראתו זו של רבינו הפנ"י נדפסה בשו"ת מאמר מרדכי³, ובפרנקפורט השתדלו להצניע ספר זה⁴.

זמן רב לאחר שוך הסערה אנו מוצאים תקנה בפפד"מ על בית מדרשו של רבי נתן אדלר זצ"ל, ובה התייחסות מפורשת לעניין זה. התקנה עצמה אינה ידועה ולא נרשמה בפקס הקהילה⁵, אלא שהר"ד דבריים נשמר במכתבו ששיגר רבי יוסף שטיינהרט בעל 'זכרון יוסף' אל רבי יחזקאל לנדא בעל נודע ביהודה⁶, בה מסופר על מכתב שקיבל מאת תלמידו לשעבר המתגורר בפרנקפורט, ובמכתב מסופר על תקנה שלא יתמנה רב ל"בית המדרש דשם", עד

1 גם בוויכוחים שנגררו בעקבות פולמוס עצום זה הוזכר היתרו של בעל פני יהושע. רבי יהונתן איבשיץ במכתבו לקהילת וורמס (ר"ד צינץ, גדולת יהונתן, ח"ב, ורשה תרצ"ד, עמ' 165) כתב על הפנ"י, ש"מה שהורה היה קלקול, התייר טומאת כהנים, טעה בפירוש המשנה ברוב שהוא גמור, כאשר ברתני טעותו בהיותי בפפד"מ בפני כל חכמי לב, גם פרץ גדרן של ראשונים".

2 ר"מ הורוויץ, רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב, עמ' 94.

3 לרבי מרדכי הלברשטט, אב"ד דיסלדורף, ברונא תקמ"ט, סי' נו.

4 כך כתב רבי צבי בנימין אויערבך, ברית אברהם, פפד"מ תר"מ, עמ' 24: "ולא נמצאו שנים בכל העיר וסביבותיה, ולדעתי ביערום חכמי פפד"מ". תשובה זו של הפנ"י הדפיס רצב"א גם בספרו נחל אשכול, ח"ב, האלברשטאדט תרכ"ח, עמ' 187. בירור מקיף בסברות רבותינו החולקים בזה, ראה: הרב אברהם שמואל פפנהיים, שיטות גדולי חכמי פרנקפורט בענין חלון טפח על טפח להעברת טומאה, ירושתנו, ספר רביעי, תש"ע, עמ' צט-קטז.

5 להבדיל מהחרם הידוע על קיומו של המניין בביתו של רבי נתן אדלר שש שנים לאחר מכן, בעקבות חרם שהטיל רבי נתן אדלר עצמו, ואשר אף שהיה מוצדק, הרי שהיה מנוגד לתקנה ישנה בקהילה שלא להטיל חרם (רבני פרנקפורט, עמ' 155). נוסח החרם פורסם ע"י ר"ד קמנצקי, ישורון, כרך כד, עמ' רמט ואילך. לדעת רי"נ השל, 'על דרכו של הגה"ק בעל הפלאה זי"ע בפרנקפורט דמיין ותקנות קהל פפד"מ אודות הגה"ק רבי נתן אדלר זי"ע', קובץ בית אהרן וישראל, שנה ט גליון ג, עמ' קמז, החרם היה בעקבות הנהגותיו של רבי נתן אדלר על פי קבלה (מטרתו של כותב המאמר ברורה: לייצר תודעה שרבי נתן אדלר הוחרם כיון שנמנה על תנועת החסידות, או עכ"פ כיון לשיטתם, דברים חסרי שחר).

6 קובץ בית אהרן וישראל, לעיל הע' 5, עמ' קלט.

מחלוקת הגר"ח מבריסק והגריי"ו ויינברג בעניין הפלת עובר

1. ביקורות הגריי"ו על דרך הלימוד של הגר"ח
2. הקושי בדברי הרמב"ם
3. תירוץ הגר"ח על הרמב"ם
4. נוסחאות שונות של חידוש הגר"ח
5. קושיות הגריי"ו על הגר"ח
6. תירוץ של הגריי"ו
7. סיכום

הרב יחיאל יעקב וינברג (הגריי"ו), ראש בית המדרש לרבנים בברלין ומחבר שו"ת שרידי אש, נודע כגאון ופוסק מפורסם. היה מבחירי תלמידי ישיבת סלבודקה, ואח"כ בין הבולטים ברבני אשכנז, ועד היום נחשב ספרו ספר הלכה מובהק. בין שורות ספרו ניתן להבין שעם כל ההערצה שרחש הגריי"ו לרבינו הגר"ח מבריסק, היתה לו גם מעט ביקורת כלפי דרך לימודו המחודשת, שכבשה בסערה את עולם הישיבות. כחניך ישיבות ליטא, שנודעו בחיבתם לתורת הגר"ח, כמובן היה הגריי"ו ער למתרחש ולהתלהבות שנלוותה לתורת הגר"ח בעולם הישיבות, אך עם כל זה נטה קו לעצמו.

במאמר הנוכחי נסקור את הביקורת שמתח הגריי"ו על דרך לימודו של הגר"ח באופן כללי, ונעיין באחד הנושאים בהם השיג הגריי"ו על הגר"ח, והוא חידושו המפורסם בעניין הצלת האם בהפלת העובר. יתברר שתי שיטות מנוגדות בעניין הפלת עובר: לפי הגר"ח העובר הוא כעין נפש ואסור להרגו מדין אביוזרייהו דרציחה,¹ ולפי הגריי"ו העובר הוא כעין חלק האם ואסור להרגו מדין חבלה.² שתי השיטות יוצאות מביאורם בדברי הרמב"ם. עיקר מחלוקת זו קיימת גם

1 בספר חדושי רבינו חיים הלוי (הל' רוצח א ט) כתב: "דעובר ג"כ נכלל בכלל וחי בהם לרחות את האיסורין מפני פקוח נפש, וא"כ ממילא הרי מוכרח דלא ניתן עובר לירחות מפני פקוח נפש של אחרים, כיון דגם הוא בכלל וחי בהם".

2 בשו"ת שרידי אש (ח"א, סי' קסב) לא ברירא ליה טעם האסור להרוג העובר, וכתב: "וחיפשתי בספרים ומצאתי בשו"ת מהרי"ט סי' צ"ז דיסוד האיסור לישראל להמית את העובר הוא משום חבלה. דבהמתת העובר הוא מחבל את האשה. וכפ"נ דעתו דאיסור זה לא תלוי אי עובר ירך אמו או לא, דאפילו אי נימא דעובר לא ירך אמו, מ"מ אם הוא ממית את העובר במעיה הוא מחבל אותה." ובהדיא חולק על שיטת הגר"ח שהוא מדין אביוזרייהו דרציחה: "דאין לומר דהאיסור הוא משום שפ"ד, דא"כ אמאי מותר להציל את האם בהמתת הוולד, והרי בעריות וע"ז אסור אפילו בפיקוח נפש ואפי" באביוזרייהו דע"ז ועריות".

בקרב שני פוסקי זמננו - הגר"מ פיינשטיין בספרו שו"ת אגרות משה הסכים לשיטת הגר"ח,³ ואילו הגרא"י וולדנברג בספרו שו"ת ציץ אליעזר הסכים לשיטת הגרי"י.⁴ וכמובן שיש למחלוקת זו השלכות רבות, ושיטת הגר"מ פ"פ מחמירה הרבה יותר בענייני הפלת העובר משיטת הגרא"י. אלא שכפי שנראה, הגר"ח עצמו היה מסופק בדבר לאורך חייו. וכן נראה איך ששיטת הגרי"י מיוסדת על אופן לימודו ברמב"ם.

ביקורות הגרי"י על דרך הלימוד של הגר"ח

הגרי"י לא היה היחיד בין גדולי ישראל שהשיג על דרך הגר"ח, וכבר מצינו שגדולי עולם, כמו הרידב"ז, בעל המרחשת, הראי"ה קוק, ובראש ובראשונה בעל החזון איש, השיגו על דרך הגר"ח.⁵ ואף תלמיד הגר"ח, הגרא"ז מלצר בספרו אבן האזל, השיג בנעימות על דרך לימודו

3 בשו"ת אגרות משה (ח"מ כ"ב, סי ט) הסכים לדברי הגר"ח: "ולתרץ קושיא חמורה זו עיין מה שתירץ מרן דורות האחרונים שלפנינו הגאון ר' חיים הלוי זצ"ל בספר חדושי ר"ח הלוי פ"א מה' רוצח בדבר נכון מאד". ולהלן הביא שיטת הגרי"י וחלק עליו: "עכ"פ מש"כ בעל השרידי אש שרוב הראשונים חולקין על הרמב"ם שלכן סובר שהרוב הוא להתייר הריגת עוברים לצורך האם אף שלא לסכנה ממש אינו כלום, דאינו כן דאף להסוברים שהוא מחמת דלא נחשב עדיין נפש נדחה מפני חיות האם נמי סוברין דהוא איסור מן התורה מדין רציחה להרוג עובר".

4 בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ח סי' לו, חלק ט סי' נא שער ג, חלק יג סי' קב, חלק יד סי' ק, חלק כ סי' נו) חלק להדיא על שיטת הגר"מ פ"פ, ודעתו כפי שיטת הגרי"י. ולפלא שעם גודל בקיאותו לא הביא כלל ממה שכתבו הגר"ח והגרי"י בעניין. ולגבי חבלה כתב (ח"ט, סי' נא שער ג): "ודבר זה למדתי מדברי שו"ת מהרי"ט ח"א סימן צ"ז שבתוך דבריו מזכיר שם מענין זה דיש בהריגת נפלים איסור מדין חבלה ע"ש. ושם בסי' צ"ט כותב המהרי"ט בתוך דבריו דמחמת איבוד נפשות אין נדנוד כלל ע"ש. וזה מתאים לדברינו האמורים. שוב ראיתי בשו"ת צנפת פנח ח"א סימן נ"ט שכותב נמי לבאר כן בכוונת דברי התוס' בנדה דזה שנקטו לשון מותר ד"ל דהוי כמו חובל בחבירו ע"ש. וכן מ"ש גם בסי' ל' ע"ש. כן ראיתי גם בשו"ת עטרת חכמים חאה"ע סימן א' שכותב נמי לומר כעין סברת המהרי"ט שיש בהמתת עובר איסור מזיק ע"ש".

5 הרידב"ז בהקדמה לשו"ת בית רידב"ז התלונן על דרך הלימוד החדשה: "...המציא רב אחד לימוד הכימאה... ונתפשט הלימוד הזה בין בני הישיבה שעדיין מחזיקים קצת גמ' בידם, ובלמוד תורה הזה אינו מביא את האדם לידי טהרה בשו"א... ובעו"ה מיום שנסגרה וולאזין ונפתחו לערך ט' ישיבות המה לא עשו חיל כלל וכלל כי אין זה ישיבה אלא קיבוץ בעלמא כי רובם אין להם ראש ישיבה".

הרב חנוך העניך אייגעש בהקדמה לספר מרחשת הביע את דאגתו: "באשר ידוע כי בזמננו נשתנו הרבה דרכי הלימוד בתלמוד תורתנו הק', שסגנון סברתם ואופן הבנתם פלטו להם נתיב בבתי מדרש התורה והתלמוד, וביחוד בבתי הישיבות בדורינו. ואני, באשר כל ימי גדלתי בין חכמי ביה"מ הישן... ואירא כי עירום אנכי מכתות האור וההגיון בתלמוד כאלה אשר חדשים מקרוב באו והביאו מסגנוני למודם".

על הראי"ה קוק מסופר (שיחות הראי"ה, פ"ו): "והנה כשהרשיתי לעצמי לשאול את מרן הרב זצ"ל על הקשרים שבינו לבין הגר"ח ז"ל בשנת לימודו בוולוז'ין, השיב ואמר לי: הייתי נכנס אל ר' חיים, ונושא ונותן עמו בהלכה, גם לפני השיעור שלו וגם אחרי השיעור. אולם הייתי מושפע מהגאון ר' ראובלה ז"ל מדווינסק שאמר לי: 'כל סברא שבעולם היא חשודה, היא צריכה להיות מפורשת (בש"ס ובראשונים) או כמעט מפורשת".

החזו"א הרבה להשיג בפרטות על ספר חידושי רח"ה, ולפעמים השיג גם בדרך כללות, לדוגמא בהשגות החזו"א על חידושי רח"ה (ה'ל' מאכלות אסורות ד ג): "כפי המקובל בידנו, אין להעמיס דברים שהם בבחינת עיקר חסר מן הספר, שבעלי המסורה שקדו שהבאים אחריהם יבינו דבריהם באר היטב ומבחינה זו יפלא...".

של רבו.⁶ וניתן להוסיף לשורה זו גם את הגריי"ו. ועי' מש"כ בשו"ת שרידי אש (ח"א, סי' קעח), אל הרב חיים יעקב אריאלי:

וכבר אמרתי שחידושי רבינו הגר"ח הם אמיתיים מבחינת העיון העמוק, אבל לא תמיד במובן היסטורי, כלומר, בכוונת הרמב"ם עצמו, שדרך לימודו היתה אחרת מזו של הגר"ח. ואין זה מקפח ערכו של גאון שכלי זה, שראוי הוא להיקרא "רמב"ם חדש", אבל לא תמיד כמפרש הרמב"ם, אלא שמרן הגר"ח הגיע בחריפותו לאותן מסקנות שהרמב"ם ז"ל הגיע להן בדרך לימודו הוא.

בתשובה אחרת (ח"ב סי' יח) כתב הגריי"ו באותו קו לחתנא דבי נשיאה, חתן הגר"ח, הרב צבי הירש גליקסון:

ומה שכתב להסביר דברי מרן הגר"ח ז"ל בביאור דברי הרמב"ם, שכתב בהל' מאכלות אסורות פ"ג ה"ו: "אעפ"י שחלב בהמה טמאה וביצי עוף טמא אסורין מהתורה, אין לוקין עליהן" - במח"כ האריך בדברים שלא לצורך, והרי דברי הרמב"ם שם, הם ברורים ומפורשים, שמסיים שם: "שנאמר: מבשרם לא תאכלו על הבשר הוא לוקה ואינו לוקה על הביצה ועל החלב, והרי האוכל אותן כאוכל חצי שיעור". ודבריו אינם צריכים לשום הסברה.⁷

השגות הגריי"ו באו לא רק בתשובותיו בהלכה, אלא אף נמסרו באגרותיו על מילי דעלמא, וכאן העיד שטען על זה לבן הגר"ח, הרב משה סולובייצ'יק:

בשעתו אמרתי להגר"מ סולובייצ'יק ז"ל, בנו של מרן הגר"ח ז"ל, כי חידושי אבי הגאון ז"ל הם אמיתיים מבחינת המחשבה ההגיונית, אבל אין הם אמיתיים מבחינת היסטורית. להרמב"ם ז"ל היתה דרך לימוד ומחשבה אחרת לגמרי. הבאתי ראיות חותכות, שבתשובות הרמב"ם לא נמצא אף דבר אחד הדומה במהותו לחידושי הגר"ח ז"ל. הרמב"ם מתרץ את עצמו באופן אחר לגמרי. הוא אומר: לי גירסא אחרת, פירוש אחר. או: טעות המעתיק או הכורך וכו'. וגם: טעיתי ושכחתי... אבל אין לקפח שכרו של הגר"ח חלילה, בו קם לנו רמב"ם חדש שהינהו פאר למחשבה התורנית.⁸

6 הגרא"ז כתב (ח"ג בהקדמה): "כי לא בכל מקום יהיו הביאורים והישובים האמתים דוקא בדרכי החלוקים וההגדרות בעמקי הסברא, ואם אמנם דרך החדוש שיצא מזה תועלת למעיין הוא דוקא לנתח יסודות ההלכה ולהגדיר גדריה, שכן הורה לנו אדמו"ר גאון ישראל בשיעוריו כאשר יראה המעיין בספרו המאיר עינים 'חדושי רבינו חיים הלוי', אבל לא בכל מקום אשר יקשה לנו דברי הרמב"ם אפשר ליישב בדרך זה".

7 לא בריא שם מה כתב הגר"צ להגריי"ו בעניין זה. וכנראה כוונתו למש"כ בס' חיי רח"ה (הל' מאכלות אסורות ג יא) להביא ראיה מדברי הרמב"ם האלו ליסודו שיש שני דינים באיסור יוצא מן הטמא: א. איסור עצמי שהוא יוצא מן הטמא, ב. איסור של יוצא מן הטמא. ולהכי כתב הרמב"ם דבחלב וביצים יש רק האיסור השני של יוצא מן הטמא, ולא איסור עצמי, ולכן אין בו מלקות. וכנראה שהגריי"ו טען שאין שום "משמעות" מדברי הרמב"ם האלו, רק מה שביאר להדיא.

8 ירחון המעיין, מז, ג.

בסוף המאמר נראה מהי דרך הגריי"ו בהבנת פסקי הרמב"ם, ובמה שונה דרכו מדרך הגר"ח. טענותיו של הגריי"ו על דרכו של הגר"ח באות לידי ביטוי מושלם בעניין הפלת עובר.

הקושי בדברי הרמב"ם

איתא במשנה אהלות (זו):

האשה שהיא מקשה לילד מחתכין את הולד במעיה ומוציאין אותו אברים אברים, מפני שחייה קודמין לחייו. יצא רובו אין נוגעין בו, שאין דוחין נפש מפני נפש.

לפי המשנה, אשה בהריון שהעובר מסכן את חייה, ממיתין את העובר כדי להציל חייה. אך אם כבר יצא רוב העובר, שאינו בכלל עובר אלא אדם שלם, אין ממיתין אותו כדי להציל האם, לפי "שאיין דוחין נפש מפני נפש".

הגמ' בסנהדרין (עב ע"ב) הקשתה על כך:

אמר רב הונא: קטן הרודף – ניתן להצילו בנפשו. קסבר רודף אינו צריך התראה, לא שנא גדול ולא שנא קטן. איתיביה רב חסדא לרב הונא: "יצא ראשו⁹ אין נוגעין בו לפי שאין דוחין נפש מפני נפש". ואמאי, רודף הוא? ! שאני התם דמשמיא קא רדפי לה.

לפי תירוץ הגמרא, עובר שונה מסתם קטן שניתן להצילו בנפשו, משום "דמשמיא קא רדפי לה"; העובר אינו מתכוון לסכן אותה. רש"י (שם) מפרש באופן הכי פשוט: "דכל זמן שלא יצא לאויר העולם – לאו נפש הוא וניתן להורגו ולהציל את אמו; אבל יצא ראשו אין נוגעים בו להורגו, דהוה ליה כילוד ואין דוחין נפש מפני נפש". לדבריו, לאחר שיצא ראשו הוא כבר נפש ואין חיי האם קודמים לחיי העובר. אלא שהרמב"ם (הל' רוצח א ט) כתב בדרך אחרת:

הרי זו מצות לא תעשה שלא לחוס על נפש הרודף. לפיכך הורו חכמים שהעובר שהיא מקשה לילד מותר לחתוך העובר במיעיה בין בסם בין ביד, מפני שהוא כרודף אחריה להורגה. ואם משהוציא ראשו, אין נוגעין בו שאין דוחין נפש מפני נפש וזהו טבעו של עולם.

הקושי בדברי הרמב"ם בולט, וניתן לחלקו לשני חלקים:

1. ברישא ביאר הרמב"ם שהיתר לחתוך העובר הוא מפני שהוא רודף, ומשמע שבלאו הכי אסור להרוג העובר כדי להציל האם. אך לכאורה יש טעם יותר פשוט, שנפש האם עדיפה מן העובר שאינו נפש עדיין, וכדפרש"י שאין הטעם מפני שהעובר רודף, אלא מפני שאינו נפש.
2. הקושי העיקרית בדברי הרמב"ם היא הסתירה בין שני הדינים. בסיפא הביא הרמב"ם טעם הגמ' למה אין הורגין אותו כשהוציא ראשו, "משמיא קא רדפי לה" וביאר

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

מנהגי ראש חודש באשכנז

ראשי חדשים קנו לעצמם מעמד מיוחד, כאשר הביטוי המשמעותי היה "קידוש החודש" על ידי בית הדין הגדול שבירושלים וכמובן בקרבנות שהוקרבו בבית המקדש¹ בליווי תקיעת חצוצרות². וגם לאחר שחרב בית המקדש וגלו ישראל ממקומם, ייחודו של יום לא פקע, ובא לידי ביטוי בעיקר באמירת חצי הלל, קריאה בתורה בקרבנות היום ובתפילת מוסף. אולם מלבד דינים אלו, אשר הם חיובים מפורשים מן התורה, או מתקנת חכמים קדומה, מצאנו הנהגות ראש חודש נוספות שנכתבו ברמז ובסיפור דברים בספרי הנביאים ובדברי חז"ל.

הנהגות ראש חודש הקדומות

המנהג הראשון המוזכר במקרא הוא לסעוד סעודה כסעודת יום טוב בראש חודש, וללא כל שייכות להקרבנות הקרבנות, כנאמר (שמואל א כ, ה): "ויאמר דוד אל יונתן הנה חודש מחר". ופירש רבינו ישעיה: "פירוש, ראש חודש, ודרך כל השרים לבוא ולהסב עם המלך בראש חודש". ורד"ק הוסיף שנהגו לבוא כל האוכלים בשולחן אחד כיום טוב. וברש"י שם (פסוק יח): "מחר חודש, ודרך כל אוכל שולחן המלך לבוא ביום מועד אל השולחן".

ובטור (או"ח סי' תיט) פסק לדינא: "ומצוה להרבות בסעודת ר"ח"³.

כמו כן נהגו לבטל ממלאכה בראש חודש, וכמו שכתבו התוס' (ראש השנה כג ע"א ד"ה משום): "כי לא היו רגילין לעשות מלאכה בראש חודש, כדאמרינן בפרק הקורא את המגילה ושאינ בהם ביטול מלאכה לעם כגון ראש חודש וכו'". והראשונים⁴ הביאו לזה רמז מן המקרא בשמואל (א כ, יט) שקורא לערב ראש חודש יום המעשה, ותירגם יונתן ביומא דחולא, משמע שראש חודש אינו יום המעשה.

1 במדבר כח, יא.

2 במדבר י, י.

3 וראה עוד בטור שהוכיח שיש מצוה להרבות בסעודת ר"ח מהמשך הפרק (פס' כט): "כי זבח משפחה לנו". ואולם האחרונים דחו הראיה וז"ל הפר"ח: "אבל מקרא שהביא הטור דכתיב גבי דוד כי זבח משפחה לנו ליכא ראיא, שרש"י (פס' ו ד"ה זבח) פירש שהיו נוהגים לעשות זבח משפחה יום אחד בשנה". וראה עוד בבית יוסף: "וגם מה שהביא מדכתיב כי זבח משפחה לנו יש לדחות דאיכא למימר דלאו משום ראש חודש היה אלא שהיה דרכם להאסף המשפחה לשמחת מריעות וקרה מקרה שנאספו ביום ההוא ועוד דאפשר שלא עשו המשפחה זבח כלל אלא דוד היה אומר ליהונתן שיאמר כן לשאול ומיהו אפשר דאפילו הכי מצי לאתויי קצת ראיא מדאמר דוד ליהונתן שיאמר כן לשאול ביום החדש אלמא מנהגם היה לעשות זבח משפחה ביום ראש חודש". עוד יש לציין ללשון הפייטן בזמירות ליום השבת בפיוט 'ברוך אל עליון' בבית המתחיל 'רוכב בערבות': "אזן בנעימים... במלבושי כבוד זבח משפחה". בדבריו נראה שנקט שאין זה עניין מיוחד רק לר"ח.

4 ריטב"א מגילה כב ע"ב, ר"ן על הריף מגילה יג ע"א מדפי הרי"ף, פי' האברבנאל שמואל א כ, יט.

מנהג זה נזכר גם אצל הרא"ש (מגילה פרק ג סי' ד), הרוקח (הל' ראש חודש אות רכח) וברבים מן הראשונים⁵, ונראה שהיה מנהג זה פשוט באשכנז ולא היו עליו חולקים או עוררים⁶. עניין נוסף שנהגו בו שהיו מקבילים פני הרב בראש חודש כמו ברגל, כמו שמצינו במעשה השונמית שאמר לה בעלה: "הן לא חדש ולא שבת" (מלכים ב ד, כג), ודרשו חז"ל (סוכה כז ע"ב) מפסוק זה "מכלל דבחודש ושבת מיחייב איניש לאקבולי אפי רביה".

נביא מצאנו רמז למנהג נוסף. בסוף תקופת הבית הראשון מתבא ישעיהו (א, יג) לעם ישראל שאין רצון ה' בעצרה שקוראים בראש חודש, שנאמר: "חודש ושבת קרא מקרא לא אוכל און ועצרה", מבואר שנהגו להתאסף בראש חודש בבית המקדש.

יש להוסיף מנהג ייחודי שמצאנו שנהגו בחלק מקהילות אשכנז: בר"ח היו ממנים את פרנס החודש (ראה מנהגים דק"ק וורמיישא, אות סה באורך). ויתכן שאף מנהג זה יסודו מדברי הנביא (מלכים א ד, ז): "ולשלמה שנים עשר נצבים על כל ישראל וכלכלו את המלך ואת ביתו חדש בשנה יהיה על אחד לכלכל". נראה שלמדו ממה שהמינוי היה חדש לשנה, א"כ זמן המינוי היה בראש חודש.

קיום הנהגות אלו במשך הדורות

קיים הברל בין המנהגים הללו. חלקם המשיכו להתקיים באשכנז בימי הראשונים; חלקם חילקו בהם בין אנשים לנשים; וחלקם בטלו לגמרי.

מנהג ריבוי בסעודת ראש חודש נראה שהמשיך להתקיים, וכמו שמצאנוהו בדברי הראשונים ולא העירו דבר. הרוקח (הל' ראש חודש אות רכח), הביא בשם הירושלמי: "בכל מתענין חוץ משבתות ויו"ט ור"ח וחולו של מועד", וכתב הרוקח: "ומצוה לאכול בראש חודש כמו מועד דאיתקש בתורה 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם', ובנביאים, 'והיה מידי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו' וכו'. עוד הביא מפסיקתא דרב כהנא (כז א): "מראש השנה נקצצין מזונותיו של אדם חוץ ממה שמוציא בימים טובים ובשבתות ובראשי חודשים ובחולו של מועד, ומה שהתינוקות מוליכין לבית רבן אם פחת מפחיתין לו, ואם הוסיף מוסיפין לו". וכן באור זרוע (הל' ראש חודש סימן תנב) כתב כי מצוה לסעוד בראש חודש, ו"המוציא [הוצאות] על סעודת ר"ח ואוכל ושותה בו בטוב, הרי זה משובח"⁷.

- 5 ריבב"ן ורבינו אברהם מן ההר (קובץ שיטות קמאי מגילה כב ע"ב), מרדכי (מגילה רמז תתו בפירושו הראשון), רבינו שלום מנוישטט (אות תלו), מנהגי מהר"ם מרטנבורג (עמ' 17), אשכול (הל' ר"ח עמ' 11-12), כל בו (סי' מג), שבלי הלקט (סי' קסט וסי' קע), ספר המנהגות לרבינו אשר מלוניל (הל' ראש חודש), ועוד רבים מאוד מן הראשונים, ומקצת דבריהם הובאו בשו"ע או"ח סי' תיז.
- 6 ואף בדברי רבינו ירוחם (נתיב יא סוף החלק הראשון) נראה שהיה המנהג פשוט כן במקומו, אלא שרבינו ירוחם כתב שזה כדעת הירושלמי ולא כדעת הבבלי. אך כפי שנתבאר לרש"י יש סמך למנהג זה אף בבבלי.
- 7 וראה עוד לקט יושר הל' ראש חודש אות ב.

חילוק המנהגים בנוסח ברכת אמת ויצייב בימים שאומרים הזולת

מנהג עתיק המוחזק בידי בני גלילות אשכנז הוא אמירת פיוטים בתפלות שבת וחג ומועדים שונים. ואמנם בפי העם ידועים רק היוצרות והקרוב"ץ¹, אבל באמת מינים ושמות שונים להם, ונזכרים בקצרה יחד עם פירוט מקום אמירתם, להלן בנספח בסוף המאמר². במאמר זה נעמוד על חילוקי המנהגים והזמנים באמירת הזולת והנלווה לו, דהיינו שינוי נוסח הברכה מ'ויציב ונכון' עד אמירת הזולת.

לפי מנהג אשכנז המופיע בכל הסידורים – בימי שמחה שאומרים בהם זולתות³, מקצרים את הברכה מתחילתה ועד הזולת, והפיוט מופיע בסידורים בצד נוסח הברכה הרגיל בתפילת השבת. ואילו לפי מנהג פולין שבסידורים – את תחילת הברכה אומרים בנוסח הרגיל עד 'על ישראל עבדיך'⁴, ורק מהמילים 'על הראשונים' מקצרים לנוסח המיוחד. ויש להבין את סיבת החילוק במנהגים.

בשבתות העצובות מצינו חילוק במנהגים אף באשכנז עצמה, שיש שבשבתות אלו לא קיצרו כלל בברכה ואמרו הנוסח הרגיל של שאר ימות השנה⁵, ויש שגם בשבתות אלו אמרו הנוסח

- 1 כך נקרא אצל מהרי"ל פעמים הרבה ובעוד ספרי מנהגים, והוא ר"ת קול רינה וישועה באהלי צדיקים. במקורות אחרים נקראו קרובות ע"ש התפילה שהיא נגד הקרבן, אך שמו האמיתי הוא קרובות ע"ש התפילה שהיא כנגד הקרבן.
- 2 גם באשכנז היו מנהגים שונים על זמני וצורת אמירת הפיוטים, מטרתה היא רק להביא סקירה קצרה בכללות על הפיוטים.
- 3 ר' בנימין שלמה המבורגר בהערותיו למנהגי וורמיישא, עמ' צט, סי' צד הערה 13, כתב: "כשאמרו יוצרות ובתוכם זולת אמרו נוסח קצר של אמת ויצייב ועל הראשונים... אבל כשאמרו זולת בלבד השאירו ברוב הקהילות את הנוסח הרגיל". זוהי גם המשמעות בדברי קהלת לרש"י גיגור דיין בפפד"מ, תרכ"ב, המובא להלן הערה 20 וכפי המופיע במודגש. וראה גם במובא להלן הערה 21 מספר מנהגים דקהילתנו שכתב: "בשבת וי"ט שיש בו יוצר". סימוכין לזה ניתן למצוא בצילום מחזור ונציה (בסוף המאמר) שמציין שכשאומרים יוצר מקצרים את 'ויציב'.
- 4 זוהי כמובן הסיבה לחילוק המקטעים שבברכה וכמו שנדפס בסידורים.
- 5 ראה מהרי"ל, דיני הימים שבין פסח לשבועות, סי' ג: "ובכולם אומרים אמת ויצייב וחול". וראה עוד מנהגים דק"ק וורמיישא על מנהג חודש אייר (עמ' צט, סי' צד): "ואומרי' ככולם אמת ויצייב של חול". עוד שם (עמ' לו) בהגהות: "בשבת שיש זולת אומרים אמת ויצייב של יו"ט חוץ מזולת של חודש אייר וסיון וזולת של שבת חזון אומרים אמת ויצייב של חול". כך גם כתב בפשיטות בסדר עבודת ישראל (עמ' 713) בפתיחה לסדר הזולתות שבין פסח לשבועות: "ובכל השבתות האלה אומרים אמת ויצייב של כל ימות השנה בלי שינוי". בדברי קהלת (עמ' 88) כתב: "ואחר שאמר הח' מלות אמת ויצייב אומרים ק' עד זולתך. ח' על הראשונים עד זולתך בני" (=בניגון ידוע) המיוחד לשבתות שבין ר"ח אייר לשבת שלפני שבועות, ולשבתות שבין י"ז בתמוז

יישוב סתירת הירושלמי בחיוב תפילין בחול המועד

הסתירה בשיטת הירושלמי

פסק הרמ"א (או"ח סי' לא סעי' ב) כדעת הראשונים שחול המועד זמן תפילין, ועיקר ראייתם¹ מבוארת בתוס' (מנחות לו ע"ב ד"ה יצאו) וברא"ש (הלכות קטנות תפילין סי' טז) מדברי הירושלמי בסוף מועד קטן שהתיר כתיבת תפילין בחוה"מ, מכאן שמניחים תפילין בחוה"מ.

ואולם לכאורה קיימת סתירה בשיטת הירושלמי, כי מדברי ירושלמי ברכות (פ"ג ה"א) נראה שסבר שאין מניחים תפילין בחוה"מ. וכך היא הצעת הסוגיה. שנינו בברכות (יו ע"ב): "מי שמתו מוטל לפניו פטור מקריאת שמע ומן התפלה ומן התפילין". וכתב הרשב"א (בד"ה מתני'): "הא דקתני פטור מן התפילין איכא למידק מאי איריא מוטל לפניו, אפילו כל יום ראשון נמי כדאמרין בפ' אלו מגלחין [מו"ק טו, א] ומדאמר ליה רחמנא ליחזקאל פארך חבוש עליך מכלל דאבל אסור בתפילין".

הרשב"א הקשה מה חידוש יש בזה שפטור מן התפילין, ומשמע דווקא באנינותו, והלא אף אבל ביום ראשון לאבלו פטור מן התפילין ואף אחר הקבורה, כמו שלמדו ממה שאמר הקב"ה ליחזקאל שדווקא הוא ילבש תפילין באבלו אבל שאר אבלים ביום הראשון פטורים מן התפילין, וא"כ גם קודם הקבורה אינו חייב בתפילין, ולא צריכים מה שמתו מוטל לפניו. ויישב הרשב"א: "ומסתברא דתפילין אגב קרית שמע ותפלה נקית להו. ובירושלמי בעו לה ופריקו בה פרוקא אחרינא. עוד נראה לומר דשאני התם לאחר שחל עליו אבלות".

בתירוצו הראשון כתב שבאמת כל מה ששנו תפילין הוא אגב ק"ש ותפילה. ואחר כך כתב הרשב"א שפטור האבל בתפילין ביום הראשון הוא רק משום שחלה עליו דין אבלות, וזה דווקא לאחר הקבורה, אבל קודם הקבורה כאשר עוד לא חלו עליו דיני אבלות כלל אין סיבה לפוטרו מתפילין מדין יום ראשון של אבלות, וע"כ צריך לפוטרו משום מתו מוטל לפניו.

בין שני תירוציו ציין הרשב"א שהירושלמי כבר מקשה קושיא זאת ומיישב קושיא זו באופ"א. ואלו דברי הירושלמי (ברכות פ"ג ה"א): "תני ומן התפילין, אבל ביום הראשון אינו נותן תפילין, ביום השני הוא נותן תפילין, ואם באו פנים חדשות הוא חולצן כל שבעה, דברי ר' אליעזר. ר' יהושע אומר בראשונה ובשני אינו נותן תפילין, ביום השלישי הוא נותן תפילין, ואם באו פנים חדשות אינו חולצן. אם ביום השני אינו נותן תפילין צורכה מימר מי שמתו מוטל

1 ראה בספרו של ר' בנימין שלמה המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, עמ' 47 ואילך, שהרחיב בדברי הראשונים על הירושלמי.

לפניו, אלא בגין דתנא דא תנא דא².

והנה האחרונים (צל"ח ד"ה ומן התפילין, תוספות רעק"א אות כג) דחו את קושיית הרשב"א, כדלהלן.

כתב המג"א (סי' תקמח ס"ק ה, לגבי מי שמת לו מת בתוך הרגל): "ונ"ל דמניח תפילין ביום ראשון, דהרא"ש כתב בפרק אלו מגלחין הטעם דאבל אסור בתפילין משום שהוא לו יום מר ואבל מעולל בעפר קרנו, וזה לא שייך בחול המועד דאין נוהג בו אבלות". והקשו הצל"ח ורעק"א דלפי"ז יש נפק"מ במה שכתבה המשנה שמי שמתו מוטל לפניו פטור מן התפילין, דחידוש המשנה הוא דאפי' בחוה"מ שאין בו דין אבלות וא"כ לא שייך הפטור של אבלות ביום ראשון, מ"מ פטור מן התפילין מדין 'מתו מוטל לפניו', ותו לא קשה קושיית הרשב"א.

וכתבו ליישב שהרשב"א לשיטתו שכתב בתשובה (ח"א סי' תרצ) שאין מניחים תפילין בחוה"מ, וא"כ לשיטתו לא שייכא נפק"מ זו, ושפיר הקשה מה באה המשנה לחדש. אולם הקשה הצל"ח שמכאן יוצא שהירושלמי בברכות שהקשה כקושיית הרשב"א, על כרחך סבר כשיטת הרשב"א בתשובה שאין מניחים תפילין בחוה"מ, שאל"כ לא קשה כלל. וא"כ הוא סותר לדברי הירושלמי בסוף מו"ק שהביאו הראשונים שסובר שחוה"מ זמן תפילין.

תירוק א' בצל"ח על סתירה זו

מכח קושיא זו כתב הצל"ח לדחות את דברי המג"א, וז"ל: "ולכן צריך לומר שלא כדברי המג"א הנ"ל, וגם בחול המועד פטור אָבל ביום ראשון. שמש"כ הרא"ש (שם סי' כט) הטעם שאבל מעולל בעפר קרנו והוא לו יום מר, אין טעם המרירות משום אבלות, אלא מרוב צער של יום ראשון, זה שייך גם בחול המועד שאף שאינו נוהג אבלות מ"מ יום מר הוא לו ואינו מניח תפילין"³.

והיינו, מה שאבל פטור מתפילין ביום ראשון אינו מחמת אבלות אלא מחמת הצער של היום הראשון, וזה שייך אף בחוה"מ, שאע"פ שאין נוהג בו דיני אבלות מ"מ הוא לו יום מר. ובהגהות שערי ירושלמי (הנ"ל בהערה) הוסיף לחדד כי דיני אבלות הם שבעה ימים ודין פטור תפילין לאבל הוא רק ביום הראשון, ועל כרחך שאין הפטור מתפילין מדיני אבלות אלא הוא דין נפרד. ויעויין בשושנים לדוד (על המשניות) ובתפארת ישראל (בועז אות א) שהקשו על

2 והנה מהעיון בדברי הירושלמי נראה שבאמת תירך כתיורצו של הרשב"א, וכבר העיר כן בספר שערי ירושלמי להג"ר דוב בעריש אשכנזי אב"ד סלונים, נדפס בסוף הירושלמי מהדור' מאורי אור במדור הגהות וחידושים. ויעויין בצל"ח (ד"ה נושאי המטה) שמחמת קושיא זו ביאר כוונת הירושלמי באופ"א.

3 וז"ל השערי ירושלמי (שם) בדבריו לחלוק על המג"א: "דנהי דאין אבלות חל עליו מ"מ אנינות חל עליו ונהי דאין מעולל בעפר קרנו מ"מ מרירתו בלבו ואין אונגין אלא בלב ואין דעו על תפילין דבעינן שלא יסיה דעתו מהם". וחזינן דאין הוא ממש כהצל"ח. בדבריו הצל"ח נראה שהבין שקיים ג"כ הטעם של מעולל בעפר קרנו ואילו בדברי השערי ירושלמי נראה דאע"פ שלא שייך 'מעולל בעפר קרנו' מ"מ כיון שמרירתו בלבו יש לפוטרו מתפילין. וסיים השערי ירושלמי: "ומירושלמי מוכח או דחוה"מ פטור מתפילין או דאנינות נוהג בחוה"מ אף אחר שנקבר המת לענין תפילין ודו"ק".

אמירת קדיש ע"י אחד בלבד

כתב סבי הרב נפתלי הופנר זצ"ל: "לגבי אמירת קדיש יתום, צריך להקפיד על כך שקדיש זה ייאמר רק ע"י אבל אחד, וכן הוא המנהג המקורי! לכך קבעו הפוסקים הראשונים והאחרונים לאיזה אבל יש עדיפות באמירת קדיש יתום".¹

והקדימו מוה"ר שמחה הלוי במברגר זצ"ל (שו"ת זכר שמחה, סי' ח): "מנהג אשכנז מימי קדם קדמתה שלא לומר קדיש ביחד וכו', וגדול כח מנהגן של ישראל שאפילו אם לא נמצא חשש איסור בהיפוכו, אעפ"כ שינוי מנהג מצד עצמו הוא דבר בלתי היתר וכו'". עוד הובא שם מדברי זקנו מוה"ר יצחק דב הלוי במברגר זצ"ל מוירצבורג: "יש עוד בזה משום ביטול מנהג, וידוע מ"ש בירושלמי, אע"פ ששלחנו לכם סדר התפילות, אל תשנו ממנהג אבותיכם". וכן כתב גם בשו"ת יד הלוי ח"ג סי' א: "מה טוב ומה נעים אם יעלה בידך לבטל מנהג שנהגו שם מחדש, ולהתנהג תחתיו המנהג הקדום באשכנז מזמן רב שלא לומר קדיש ביחד וכו'". במאמר שלפנינו נביא את דברי הפוסקים בדין זה, ונבארם בע"ה באר היטב.²

א. דברי הפוסקים על אמירת הקדיש ביחד

כתב הרב פתחי תשובה (י"ד סי' שעו ס"ק ו): "ע"י בשו"ת דברי אגרת סי' ז', שהוא ז"ל במדינתו תיקן שכל האבלים יאמרו כולם קדיש יחד, ע"ש טעמו ונימוקו. וע"י בשו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' מ"ז שנשאל: 'לפעמים אומרים ג' וד' בני אדם קדיש ביחד ואחד מקדים לחברו, עם מי יענה איש"ר'. והשיב: 'אם באים כל אחד תוך כדי דיבור של חברו, יענה עם הראשון, ואם יש הפסק ביניהם, יענה אחר כל אחד ואחד'. ע"ש"³.

- 1 בספרו ספר הלכה, חלק שביעי: "שאר תפילות היום", הע' 75 בסוף הספר.
 - 2 נעזרתי בספרו של הרב מרדכי דב הכהן שפירא שליט"א, דברות מרדכי, עניני תפילות וקדיש באבלות.
 - 3 הלומדים בלימודו תדיר. אכן אודות הספר שו"ת דברי אגרת שהביא כאן הפת"ש, האריך הרה"ג בנימין שלמה המבורגר שליט"א בספרו "הישיבה הרמה בפירודא" ח"ב עמ' 407 ואילך, יעו"ש, ותורף דבריו שם שמחבר הספר היה חבר הקונסיסטוריה הווסטפאלית שנשלטה ע"י המשכילים אחרי שמונתה ע"י השלטונות, ועסקה ברפורמות ושינויים במנהגי ישראל. עשרה מנהגים שהכריעה הועדה הנ"ל על ביטולם או על שינוי, נידונו בהרחבה בספר דברי אגרת, מהם ביטול איסור אכילת קטניות בפסח (בסי' א) ועוד. בסימן ז עוסק המחבר בתקנת אמירת הקדיש ע"י כל האבלים יחד, כאמור.
- כמובן, גדולי רבני אשכנז שהכירו את החיבור ואת מהותו ומטרתו, דחו את דבריו מכל וכל, והתאמצו בכל כוחם למנוע כל שינוי במנהגי ישראל. דוגמא לכך יש בדברים שהעתיקתי בפתיחת המאמר, וכמו"כ להלן בהע' 5 ציינתי לדברי הבנין ציון בענין זה. כפי שרמזתי שם, עיקר המאמר שלפנינו עוסק בבירור ענין אמירת הקדיש יחד ע"פ ההלכה כפי שעולה מדברי הפוסקים, ולא נתבאר כאן כמעט על האיסור שיש בעצם שינוי המנהג. (וע"י בזה בספר הישיבה הרמה בפירודא שם שהרחיב בזה).

והרב שדי חמד (ח"ו מערכת אבלות אות קנד) כתב: "המנהג בינינו הספרדים שאומרים כמה אבלים קדיש ביחד, ובכמה תפילות מזדמן שרוב הציבור אומרים קדיש כולם כאחד וכו'. וזה שנים רבות בהיותי בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים, שאלתינהו לרבנן קדישי, דחזינן בספרן של צדיקים דוכתי טובא המה מי מריבה ודיות משתפכות בעניני קדימה בקדישים, מי קודם למי ומי נדחה, ומדלא התקינו שאמרו כולם יחד, ש"מ איכא קפידא במילתא וכו'. ועתה ראיתי להג' חת"ס או"ח סי' קנ"ט ד"ה עוד אני מדבר וכו', שהביא מ"ש הג' מוהריעב"ץ שבחר במנהג הספרדים שכולם אומרים אותו כאחד, וכ' דלכאו' מנהג כשר הוא, כי רבים העושים מצוה עדיפי מיחידים, ותמה על רבני אשכנז שהתורה היתה ירושה להם מעולם, איך נחשוד אותם שקלקלו ועיתו הדרך ח"ו, וע"ז כ' שיש טעם נכון שלא לאומרו יחד, והוא דעיקר זכיה דמזכה אבותיו אינו באמירה דידיה, כי אם במה שמזכה הציבור שאומרים אחריו אמנים טובא ואיש"ר מברך דנפיש חיליה וברוך ה' המבורך, וע"י שנעשה הוא סרסור לציבור מזכה אבותיו, ונמצא דיפה כח המנהג, כי אם יאמרו ברכה ביחד, מ"מ אין הגורם אלא אחד מהם האומר קדיש, ואידך נעשה מסייע ואין בו ממש, וא"כ כל אחד יחטוף שיהא הוא הראשון ושהציבור יענה אחריו ולא אחר חברו, עכ"ל, והיה טעמו כצפיחת בדבש".

ב. שומע כעונה בקדיש

ולכאורה נראה ברור שמה שכתב החת"ס שעיקר הזכות שבאמירת הקדיש הוא במה שמזכה את הציבור לענות אחריו אמן ואיש"ר, אין כוונתו דוקא לעניית הציבור, אלא העיקר הוא מה שהציבור שומע מפיו הקדיש ונחשב כאילו אמר אותו, כדקיי"ל שומע כעונה, שהרי מבואר בשו"ע (או"ח סי' קט סעיף א) שכל יחיד מחויב לשמוע הקדיש, ובמשנ"ב (סי' קכה ס"ק א ע"פ מחצית השקל שם): "יש ליוזהר שלא לומר עם החזן יתגדל וכו' עד איש"ר, ואפי' יש מנין מלבדו ששומעין ומאזינין לש"ץ ג"כ אסור, כי על כל אחד שבבית הכנסת החיוב לשתוק ולהאזין לש"ץ ואח"כ לענות אחריו. ומטעם זה אפי' אם ירצה ללמוד ע"י הרהור ג"כ אסור...". מבואר שיש חיוב לכל יחיד לשמוע קדיש.⁴ ואף בקדישים שאינם חובה אלא רשות, (ואכמ"ל בזה, וע"י להלן בשם האגור) מ"מ השומעים את אמירת הקדיש מקיימים בזה המצוה לומר קדיש, דשומע כעונה. וכן מבואר במשנ"ב סי' נו ס"ק טו בשם המג"א שם ס"ק ט, שמסיק "שמנהג הקדמונים עיקר שלא לומר (איש"ר) רק עד יתברך, ומשם והלאה ישתוק ויכוין למה שאומר הש"ץ ושומע כעונה". והמג"א ציין לסי' קכה.

וא"כ האומר קדיש מזכה את הרבים גם בשמיעת הקדיש, וגם בעניית אמן ואיש"ר (שהיא מצוה בפני עצמה, כדמצינו שמי שיוצא יד"ח ברכה בשמיעה מחברו צריך לכתחילה לענות אמן כמבואר ברמ"א או"ח סי' קסז סעי' ב ובמשנ"ב שם ס"ק יט ובסי' ריג ס"ק יז, וה"ה הכא שיש מצוה בעניית אמן ואיש"ר בעצמו, ולא רק לצאת בשמיעת הקדיש מאחר).

4 ואמנם מי שלא בא לביהכ"נ אינו מחויב להצטרף עם הציבור בשביל לשמוע קדיש, כפי שעולה מדברי המשנ"ב סי' קט ס"ק א, אלא שכל אחד ואחד מהציבור שבביהכ"נ צריך לשמוע הקדיש.

בדעת מהרי"ל אם מתחיל הנענועים במזרח או בכיוון ירושלים

שורש העניין נמצא בגמרא סוכה (לז ע"ב):

שתי הלחם ולחם הפנים... ומוליך ומביא ומעלה ומוריד... א"ר יוחנן: מוליך ומביא למי שארבע רוחות שלו, מעלה ומוריד למי שהשמים והארץ שלו. במערבא מתנו הכי: א"ר חמא בר עוקבא א"ר יוסי בר' חנינא: מוליך ומביא כדי לעצור רוחות רעות, מעלה ומוריד כדי לעצור טללים רעים... ואמר רבא: וכן בלולב.¹

בגמרא לא נתפרש מאיזו רוח מתחיל את הנענוע ומהו סדר הרוחות, ומצאנו בפוסקים כמה שיטות שונות.

א. שיטת מהרי"ל (להלן תתברר דעתו בארוכה) שמתחיל במזרח (כלפיו עומד רוב הציבור), ומשם מכוון ידיו בלבד לימין, לכיוון דרום (ופניו למזרח), ואחר כך משלים את ההיקף – מערב, צפון, מעלה, מטה.² ויש אומרים שמסבב גם את פניו – אך לא את גופו – כלפי כל צד שמנענע (לקט יושר, ארבעת המינים, הוצאת מכון שלמה אומן עמ' שלא; מקור חיים, סי' תרנא סעי' ט). ואחרים אומרים שמטה גם את גופו לצד שמנענע עליו (כפות תמרים, סוכה לז ע"ב; שו"ת הרדב"ז ח"ד, סי' רנז; סדר היום; מאמר מרדכי סי' תרנא ס"ק יג; משנ"ב ס"ק לז בשם יש חולקים³).

ב. לפי שיטה אחרת מתחיל באיזה צד שירצה: 'אלו פונים לדרום, ואלו לצפון, כולם לימינם' (לשון ספר 'פירוש דרך ימין' שהובא במאמר מרדכי, שם). לפי דעה זו אין עדיפות לצד מסוים, אלא יתחיל מן הצד שלפניו ויפנה אח"כ לצד ימין.

1 ונחלקו הראשונים אם די בזה שמנענע רק לפניו או שצריך לנענע לכל הארבע רוחות, ולהלכה נפסק כדעה זו (רא"ש סוכה פ"ג סי' כו, שו"ע סי' תרנא סעי' י).

2 בדברי מהרי"ל משמע בשו"ע (סי' תרנא סעי' ט) שכתב: 'הנענוע הוא שמוליך ידו מכנגדו והלאה... ואח"כ מטה ידו לצד אחר'. משמע שמתחיל לנענע מלפניו ופניו לשם כל זמן הנענועים ורק מטה את ידו לכיוון הנענוע (מאמר מרדכי סי' תרנא ס"ק יג בדעת הטושו"ע ושכ"ה משמעות לשון כל הפוסקים), וכ"כ מדברי רוב האחרונים (מג"א ס"ק כא, באר היטב ס"ק כ) וכן הוא בשו"ע (סעי' י) סדר הנענועים: 'מזרח, דרום, מערב, צפון, למעלה, למטה'. כסדר זה הוא גם ברוב ספרי המנהגים והפוסקים במדינות אשכנז: מנהגים דק"ק וורמיישא (ח"א, עמ' רד); דברי קהלת (עמ' 321). ובמשנ"ב (ס"ק מז) כתב שנהגו כן במקומו, וכמנהג זה נהגו הגרי"ש אלישיב זצ"ל (משנת הגרי"ש, סוכות, עמ' תכז), והגר"ח קניבסקי זצ"ל.

3 במשנ"ב הביא כן בשם מהרח"ו, אמנם אפשר לדחות שמהרח"ו לשיטתו שמתחיל בדרום וטעם אחר יש לו בנענועים, עכ"פ מצינו כשיטה זו גם בדעת הסוברים שמתחיל במזרח בדברי כמה מהאחרונים.

ג. שיטת בעל הלבושים (סי' תרנא סעי' יא) שמתחיל במזרח ופונה לשמאלו לכיוון צפון (והיינו ימין), ואח"כ מערב, דרום, מעלה, מטה.⁴

ד. שיטת מהרח"ו (שער הכוונות, ריש ענין סוכות ד"ה גם סדר): דרום, צפון, מזרח, למעלה, למטה, מערב, ויש לכוון גופו לכיוון הנענוע.

שיטת מהרי"ל

תלמידו של מהרי"ל רשם את מנהג רבו (מהרי"ל מנהגים, חג הסוכות, סימן ז):

הוליך והביא ג' פעמים לפניו כלפי מזרח, ואח"כ ג"פ לימינו לצד דרום, ואז נשאר עומד במקומו ופניו למזרח, והרים את הלולב על כתיפו מאחוריו נגד מערב ג"פ, ואח"כ לשמאלו לצד צפון ג"פ, ואז היה דוחפו לפניו ג"פ... ובכל הנענועים פניו כלפי מזרח אך הפך ידיו עם הלולב נגד הרוחות.

מנהגו של מהרי"ל הובא בספרי הפוסקים להלכה (מג"א סי' תרנא ס"ק כא; משנ"ב שם ס"ק לז, מז). ונחלקו פוסקי זמננו (יתבאר לקמן) האם כוונת דבריו 'לפניו כלפי מזרח' היינו צד מזרח דווקא, או שכוונתו לכיוון 'ירושלים' שהיא מזרח לפי מקומו, ובהתאם לכך יש לנענע בכל מקום בעולם לצד ירושלים, כל מקום לפי כיוונו.

ממקומות אחרים ניתן להוכיח שכוונת מהרי"ל ושאר הפוסקים שכתבו שפניו לכיוון מזרח בשעת הנענועים היינו לכיוון ירושלים. בספר מהרי"ל כתב בכמה מקומות 'מזרח' במקום ירושלים. להלן שתי דוגמאות מהלכות תפילה: 'וכשומר מודים אנחנו לך... היה משתחוה... נגד מזרח' (הלכות תפילה, סימן א); 'כשהיה אומר ולירושלים וכן בונה ירושלים, היה משתחוה למזרח' (סימן ב).

נראה שטעמו הוא שנהג להתפלל לכיוון מזרח – ירושלים – לא רק בתפילת העמידה, וכמו שמצאנו שמהרי"ל בירך שבע ברכות בחופה כשהיו פניו למזרח דהיינו ירושלים: 'היה הרב עומד ופניו למזרח' (הלכות נישואין סי' ה)⁵. ואף שאין מפורש בדבריו שמזרח היינו ירושלים, נראה שזו כוונתו, וכמו שכתב במפורש במחזור ויטרי (הל' ברכת אירוסין סי' תעה):

ומכוין פניו כלפי מזרח נגד צד ירושלים, שכל תפילות שאנו מתפללים אנו מביטים אל היכל ה', כי כן מצינו בדניאל כיוון פתיחה לה בעלייתה נגד ירושלים, לבד משאר הברכות שאין אנו מקפידין להביט שם לכן צריך לכוין פניו למזרח בברכת חתנים.

4 ולדעת הלוש נראה שיש להקפיד על סדר רוחות אלו דווקא, בכל המקומות, שכתב: 'דארבה כוונת הנענוע הוא להמשיך חוט של חסד לעטרת למתק את דינה כמו שהיתה כוונת הקפת המזבח ולכן צריכין להתחיל במזרח ולסיים בדרום'.

5 גם כאן סתמו הפוסקים כדבריו שיברך למזרח (אבן העזר סי' סא, באר היטב ס"ק ז).

ליל הניטל במשנת גדולי אשכנז

מנהג ותיק שאין לומדים תורה בליל ניטל (ניטל נאכט), הוא הלילה שבו על פי מסורת הנוצרים נולד אותו האיש¹. כיום המנהג רווח בעיקר בקהילות החסידים, והיות ומרבית בני ליטא² ועדות המזרח³ אין נוהגים בו, מורגל העם לומר שזהו מנהג חסידי וטעמו על פי הסוד. במאמר הנוכחי נחשוף שורשי המנהג שיסודותיו בגדולי וחכמי אשכנז.

מקור השם ניטל

המונח "ניטל" (או "ניתל") ביחס ליום לידתו של אותו האיש מובא לראשונה בשם רש"י (ד"ת-ת-ד'תתס"ה) ע"י רבי ברוך הצרפתי (ד'תת-ק-ד'תתקע"א) ב'ספר התרומה'. להבנת דבריו נקדים את דברי המשנה עליה דבריו נסובים, בריש מסכת עבודה זרה: "לפני אידיהן של עובדי כוכבים שלשה ימים אסור לשאת ולתת עמהם". ופסק בעל התרומה הלכה למעשה: "ופי רבינו שמואל בשם רבינו שלמה דווקא ניתל וקצח שלהן שהם בשביל התלוי, אפילו אותן יש להתיר משום איבה או משום דקים ליה בגויה דלא אזיל ומודה או משום שהוא כמחניף לו"⁴.

הרי שכינה את יום חגם המרכזי של הנוצרים בשם "ניתל"⁵. דבריו הובאו כלשונם ברבים מספרי הראשונים⁶, ומכאן שהכינוי "ניתל" היה ידוע ומובן בתפוצות ישראל ולא היה צורך להבהירו.

- 1 במרבית החצרות החסידיות בחו"ל נוהגים לציין ליל ניטל לפי הלוח הנוצרי הגרגוריאני, דהיינו ב-25 בדצמבר, ואילו בארץ ישראל נוהגים לפי הלוח היוליאני, דהיינו ב-7 בינואר. החריגות הן חסידות בעלזא, בה מציינים ניטל ב-6 בינואר, ואילו בריוזניץ נוהגים שני ניטל, ב-25 בדצמבר (הניטל הקצר) וב-7 בינואר (הניטל הארוך).
- 2 רבי משה שטרנבוך, תשובות והנהגות, ח"א, ירושלים תשנ"ב, יו"ד סי' תקנא; הרב צבי יכרוב, מעשה איש, ח"ב, בני ברק תשנ"ט, עמ' מח; הרב אברהם הלוי הורביץ, ארחות רבינו וקהילות יעקב, ח"א, בני ברק תשנ"א, עמ' קצג; שם, ח"ה, בני ברק תשס"ה, עמ' רב; הרב משה אריאל, הליכות והנהגות ממרן בעל קהילות יעקב זיע"א, בני ברק, עמ' עב; הרב אברהם חיים שציגל, דולה ומשקה, מודיעין עילית תשס"ז, עמ' 414.
- 3 יביע אומר, ח"ז, יו"ד סי' כ; טהרת הבית, סי' יד, משמרת הטהרה אות ג; הליכות עולם, ח"ח ה' ת"ת אות יט. ובשו"ת ריח השדה, ח"א סי' יז, ח"ט, העיר: "וכן אמר לי הגאון הראשון רבי מרדכי אליהו שליט"א שבכל ארצות המזרח וכן בכל קהלות הספרדים לא נהגו במנהגי ליל הניטל, ורק אצל קהלות האשכנזים בחוץ לארץ נהגו בזה".
- 4 ספר התרומה, ירושלים תש"ע, סוף סי' קלד (והוא מה'סימנים' שכתב רבינו ובדפוסים ישנים נדפסו בראש הספר ובהשמטות הצנזור, ראה הע' הבאה).
- 5 חשוב להבהיר, כי בחלק מהמהדורות של ספר התרומה הושמט קטע זה מפאת הצנזורה, והוא הדין לגבי רבים מהספרים המוזכרים בהמשך המאמר, והמעין במהדורות ישנות של הספרים עשוי שלא למצוא את הציטוטים שנביא, אך במהדורות החדשות הנדפסות בימינו, הוחזרה עטרה ליושנה ותוקנו השיבושים.

בשו"ת מהרי"ל (סי' סב) הובא שנשאל מהרי"ל (ה'קכ"ג-ה'קפ"ז) על קהילה שההגמון חייב אותה לשלם מס מיוחד, ולאחר שנתפשרו עם ההגמון ושילמו לו, הגיע אחד לדור עמם, והם תבעו אותו להשתתף עמם. הלה סרב בטענה שהם פרעו את החוב קודם שבא לדור שם. מהרי"ל פטרו מכמה סיבות, ובריש דבריו כתב: "חדא אפילו מס גמור שנותנים היהודים כגון עולים של ניט"ל שהוא כמס, מנהג בכל ישראל הבא אח"כ אינו נותן לזה שום דבר".

אמנם לא ברורה הלשון "עולים של ניט"ל", אך מכל מקום ברור שהיה זה מס מיוחד שהושת על הקהילות באשכנז לכבוד חגם של הנוצרים.⁷

בשו"ת תרומת הדשן מאת רבי ישראל איסרלין (ה'ק"נ-ה'ר"כ) מובאת השאלה הבאה (סי' קצה): "בכמה עיירות נוהגים היהודים לשלוח דורונות לכומרים ולשלטונים ביום שמיני לניתל כשמתחדשין להם השנה, יש חשש זהירות בדבר או לאו".⁸

משמעות השם "ניטל"

התברר, אם כן, שהמונח "ניטל" הוא קדום ומתייחס ליום חגם של הנוצרים, אך עדיין יש לברר את משמעותו. במהלך השנים נאמרו הסברים רבים, מרביתם בדרך החידוד, המליצה או הפלפול, מתוכם נמצא שני הסברים עיקריים הנראים אמיתיים ומתקבלים על הדעת.

ההסבר המקובל ביותר הוא שהשם מתייחס ליום לידתו של אותו האיש. וכבר ב'ספר הנצחון ישן' האנונימי שנכתב לפני כאלף שנה⁹ מזכיר את המילה "נית"ל" בהקשר יום לידת אותו האיש¹⁰. לפי זה פירשו רבים שהמילה "ניטל" שורשה במילה הלטינית "נאטאליס" (natalis) שמשמעה "לידה"¹¹.

הסבר אפשרי נוסף הוא שהמילה ניטל הנה שיבוש המילה "נתלה". הלא רבותינו הראשונים נהגו לכנות את אותו האיש בפשטות "התלווי"¹².

מקורות המנהג באשכנז

המקום הראשון בו מצינו עדות למנהגים מיוחדים בקהילות היהודיות באירופה בליל ניטל הוא ספר המנהגים של רבי יצחק אייזיק טירנא (נפ' קפ"ה) (אות יד)¹³: "מזה נראה לי דנהגו בליל

6 תוספות רבינו אלחנן, עבודה זרה, ב ע"א א; מחזור ויטרי, סי' פ; סמ"ג, לא תעשה מה; חידושי תלמידי רבינו יונה על מסכת עבודה זרה, ב ע"א; ספר האגודה, עבודה זרה, ב ע"א; כפתור ופרח, פרק י; פסקי הרא"ש תחילת מסכת עבודה זרה, ועוד.

7 וראה כיו"ב בצייטוט דברי תרומת הדשן בסמוך.

8 דברי התרוה"ד הובאו ברמ"א יו"ד סי' קמח סעי' יב.

9 ראה ספר נצחון ישן, מהד' מרדכי ברויאר, ירושלים תשל"ח, מבוא, עמ' 22.

10 ראה שם, עמ' 32, ושם הע' 9.

11 ראה מקור בעה' הקודמת; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ח"ג, ירושלים תשנ"ה, עמ' צג.

12 ראו למשל בהגהות ר"א בריזל לספר האגודה, ירושלים תשל"ג, תחילת מסכת עבודה זרה, הע' ד.

13 אם כי ספר המנהגים לר"י טירנא מבטא בעיקר את מנהג מזרח ומרכז אירופה ופחות את מנהג אשכנז המערבי.

זאת מימיו הן
הנה ונתנה לך
הן שנתה של אלה
מלך שנתה של אלה
לשנתה של אלה
הדושים שנתה של אלה
שנתה של אלה
שנתה של אלה

בינת דורות

'ממורבוך' - רשימת הנפטרים בקהילת גוישטט ע"ג ואלה שגרשם בשנת תצ"ו

ענייני תנאים ואמוראים

פרק א: החיבור ומטרתו

החיבור

כ"י הספרייה הבריטית 11639 הוא כרך בן 746 דפים המחזיק חיבורים שונים בכתיבה אשכנזית, שנכתב סביבות שנת ה'מ (בדפים 536-545 הובאו 'לוחות' לשנים ה'לח-עא). בגליונות דפים 639-663 הועתק חיבור הכולל א'פו (1086) ערכים קצרים של שמות התנאים והאמוראים. שם מחברו אינו ידוע. שמו של סופר כתב היד הוא כנראה 'בנימן', כפי שחתם שמו בדף 535 ע"א: "אני בנימן הסופר כותב מחזור זה עשיתי זאת השירה על אותו שמשון הקדוש". בסמוך לחיבורו, בדפים 637-638, הועתקה רשימה קצרה השייכת גם היא לענייני סדר הדורות. רשימה דומה נדפסה בכותרת "סדר עולם" בספרים: סדר החכמים וקורות הימים, חלק א, עמ' 164-165; דברי הימים לירחמאל, עמ' 369-370. העתקתיה מכה"י כ'נספח' לחיבור זה. אין סיבה להניח שסופר כתב היד הוא המחבר וכי לפנינו אוטוגרף, שהרי שאר החיבורים שבקובץ זה הם העתקות. כך מוכיחות גם הטעויות בחיבור: במקום אחד העתיק 'בפרקי דחבירי' במקום 'בפרקי דחסידי'; 'בא להם הממונה' במקום 'באמר להם הממונה' (כמה פעמים); 'שאיין' במקום 'שאמר'; 'איין' במקום 'אילו'; 'בגדה' במקום 'בנדה'. כמו כן החליף במקומות בודדים בין סטה-סוכה, מגילה-מעילה, וכיו"ב. מחבר הספר לא היה טועה בכגון אלו, כי אם סופר שמעתיק לפי תומו את אשר לפניו ועלול לטעות באותיות הדומות וכיו"ב.

תכלית החיבור

המחבר רשם שמות תנאים ואמוראים לפי סדר אלפא-ביתי. פתח בשם 'אבא', ומנה 19 חכמים בשם זה, ולאחר מכן עבר לשם הבא. לשמות יהודה ושמעון המספר הגדול ביותר של ערכים לשם אחד – 36 ערכים. לכל ערך ציין מראה מקום לאזכורו בתלמוד (בדרך כלל בשם הפרק), אך לא הוסיף שום פרט לשמו הפרטי, לא את תארו, לא כינויו ולא את שם אביו. נוהגו של המחבר לקצר בשמות החכמים הקשה עלי במקומות רבים לרדת לסוף דעתו ולזהות לאיזה חכם התכוון, כיון שההפניה עשויה לשלוח למקום בו רשומים כמה חכמים בעלי אותו שם פרטי.

בציוניו יש כמה דרגות של קושי:

- א. יש שציין לריש או שלהי פרק פלוני; שם ניתן לרוב לכוון לרמיזתו בקלות. וראה להלן פרק ב, שלעתים פירט המחבר גם לאיזו סוגיא כוונתו.
- ב. ציין לפרק פלוני, בלי לפרט באיזה מקום בפרק.

ג. ציין למסכת פלונית; אם השם של החכם הוא שם מצוי, כגון יהודה, והוא ציין למסכת יומא, קשה להחליט לאיזה יהודה התכוון. אבל כשהביא שם שאינו מצוי, כגון "דורתאי. בפסחים", אזי כוונתו פשוטה.

ד. ציין ל'תוספתא' או ל'ירושלמי' בלי לציין לאיזו מסכת כוונתו. כך עשה לעתים רחוקות (לדוגמא אות י סי' צג, אות ש סי' עו). במקומות אלה קשה ביותר לדעת למה התכוון. בהערותי הבאתי את השמות המלאים המצויים במקורות שהמחבר ציין, והצעתי לאיזה חכם המחבר התכוון. במקומות שישנם כמה חכמים בעלי שם פרטי זהה, רשמתי בהערותי את כולם. מתברר שעל הרוב בחר המחבר לציין למקום שחז"ל סיפרו פרט חשוב אודות חכם מפורסם. לדוגמא, באות א סי' לד כתב: "אביי. בכתובות פרק מי שהיה". בפרק ההוא מוזכרים אביי ואביי קשישא. בהערותי ציינתי לשניהם, אבל הצעתי שהמחבר התכוון בלי ספק לחכם שכמעט ואינו מוזכר בתלמוד, דהיינו אביי קשישא, כי מדוע יציין אצל אביי סתם לפרק "מי שהיה" דווקא? בהמשך, סי' לו, הביא המחבר: "אביי. בפרק בתרא דזבחים". שם ברור שהתכוון לאביי סתם, כי בזבחים שם אמרו אודותיו שהיה בנו של כיליל ותלמיד מובהק לרב יוסף. כמו כן, באות א סי' קטז הביא: "אליעזר. באבות תנן". ויש להסתפק האם התכוון לר' אליעזר בן יעקב המוזכר בה פעם אחת, או לר' אליעזר בן הורקנוס. והצעתי שהכוונה לר' אליעזר בן הורקנוס, ששם הוא עיקר עניינו עם רבן יוחנן בן זכאי רבו. ואילו בערך הבא, "אליעזר. במסכת כלאים", רמז בנפרד לר' אליעזר בן יעקב.

פרק ב: דרכו של המחבר

מקורותיו

בעיקר השתמש המחבר בתלמוד בבלי, מעט גם בתוספתא, תלמוד ירושלמי ובראשית רבה. פעם אחת הפנה לויקרא רבה ופעם אחת לפרק שירה. לא הפנה לשאר מדרשים, אבל הביא את ר' חנינא בן תורתא בלי לציין היכן הוא מוזכר, וזכרו מצוי (עכ"פ בכתוב זה) רק במדרש עשרת הדברות. כמו כן הביא את ר' אלעזר בר' קליר, שאינו מוזכר בפירוש בחז"ל. גם הביא שם אחד מתוך "ספר רב יהודאי" (הלכות גדולות) ובשם "ר' נתן בר' יחיאל" (הערוך).

הסדר וצורת ההפניה

המחבר סידר את שמות החכמים לפי סדר האלף בית. ובמקומות שיש כמה חכמים בעלי שם פרטי זהה (כגון חכמים רבים ששםם 'שמעון'), סידר אותם בערך לפי סדר הדורות, ראשון ראשון ואחרון אחרון (או לפחות תנאים תחילה ואחר כך אמוראים). בדרך כלל הביא רק את שמו הפרטי של החכם, עם הפניה למסכת או לפרק, וישנם קצת ערכים שיוצאים מן הכלל. בשלושה מקומות אין הפניה, אלא הביא שחכם זה מוזכר במקומות רבים: "חייא. ברוב מקומות". "חמא. ברוב מקומות". "רבא. כל היכא דפליגי אביי ורבא".

"מר. כי הא דמר בר רב אשי".
 "מרימר. מרימר ומר זוטרא".
 "נחום. נחום המדי אומר".
 "נחמני. אמר ר' שמואל בר נחמני".
 "נחמני. נחמני פתח פומך".
 "עוזיאל. גדול שבכולם יונתן".
 "עילאי. אמר רב עולא בריה דרב עילאי".
 "רבא. אמר רבא בר מחסיא".

"עייין בעניין"

יש שהמחבר ציין "עייין בעניין פלוני", או "עייין בעניין" בלי לפרש היכן. והיה נראה שכונתו לציין מערך אחד לערך אחר:

"אבודימי. עייין בעניין".
 "אנטגיגוס. עייין בעניין חנינא".
 "המנונא. הנה פירשנו בעניין".
 ["יהודה. ר' יהודה הנזכר".]
 "גוריא. עייין בעניין חמא".
 "יועזר. עייין בעניין יוסף".

לסיבה זו בחרתי לקרוא לחיבור זה בשם 'ענייני תנאים ואמוראים', כיון שהמחבר התייחס לערכי הספר במונח 'עניין'. הגם שיתכן שבכותבו שיש לעיין 'בעניין' התכוון לחיבור ששימש בשבילו מקור לרשימה, ולא לחיבור זה. ראה בהרחבה להלן פרק ה.

חכמים

לרוב לא הביא שמות סתם אנשים שחיו בתקופת חז"ל, כי אם של תנאים ואמוראים. בכל זאת ישנם קצת יוצאים מן הכלל הזה. למשל: אלפסה. בעיא. יקים איש צרורות. עולא בר קושר.

פרק ג: חידושים בחיבורנו

ניקוד

בשני שמות מופיע ניקוד: ביבי. חני המעגל. יש בניקוד זה של 'ביבי' משום חידוש, והמחבר נקט כדעת ראשונים אחרים שהשם 'ביבי' אצל האמוראים הוא שם 'בבי' המקראי, ולכן יש לנקד אותו כבמקרא. חשוב להדגיש שערכו של 'חני המעגל' נוסף בגליון, ואינו בגוף החיבור.

אליהו התנא

קיים ערך ל'אליהו' והפניה לפרק בני העיר, שם נאמר: "תנא דבי אליהו, כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן עולם הבא". לפי שאין בחיבור ערכי נביאים, כי אם תנאים ואמוראים, נראה שסבר ש'תנא דבי אליהו' היינו בית מדרשו של תנא בשם אליהו, ולא אליהו הנביא.

אלישע-אחר

המחבר קבע שני ערכים לאלישע בן אבויה: א. "אחר. באין דורשין". ב. "אלישע. באבות תנן". משמע שאלישע בן אבויה המוזכר באבות אינו אלישע בן אבויה שיצא לתרבות רעה ונקרא 'אחר', וזהו כדעת האומרים שאלישע בן אבויה המוזכר באבות אינו אלישע-אחר.

“לכיש. לא מצאתי שמו כתוב”

בסוף אות ל, ערך לכיש: “לכיש. לא מצאתי שמו כתוב”. איני יודע מי הוא הכותב ומה כוונתו. כלומר, שמה מצא המחבר באיזה מקום בספרי חז”ל את השם ‘לכיש’ אלא שלא מצא אותו בחיבור שעמד לפניו וממנו שאב את שמות החכמים (ראה להלן פרק ה), לכן כתב “לא מצאתי שמו כתוב”, דהיינו בחיבור שלפניו. אבל לפי שלא מצאתי גם אני את השם ‘לכיש’ בשום מקום, לכן יתכן לפרש שהמחבר מצא את השם רשום בחיבור שלפניו אבל בלי הפניה, לכן העיר שלא מצא שמו בחז”ל. כיון שהשם ‘לכיש’ מופיע בחיבורו בסוף אות ל, שלא במקומו לפי סדר האלפא ביתא, אחרי לקוניה ולקיש, יתכן שהמעתיק הכניסו מן הגליון (אולי רצה בעל הגליון המקורי להודיע ש’לקיש’ היא העיר ‘לכיש’ המקראית). וצריך בירור.

פרק ד: גירסאות עתיקות

נוסח אשכנז וצרפת

אף כי המחבר קיצר בשמות, וכאמור הביא רק את שמו הפרטי של כל חכם שהזכיר, בכל זאת ניתן לדלות גירסאות עתיקות מתוך חיבור זה. רוב הגירסאות מתאימות עם עדי נוסח אשכנזים וצרפתים של תלמוד בבלי (כגון כת”י מינכן 95, פירנצה, וטיקן 113, וטיקן 130 ועוד), כפי שהערתי בהערותי.

להלן שינויי הנוסח שמצאתי בין ספרי חז”ל שבנוסח הדפוס לבין נוסחת המחבר. יש לדעת, שחלקם אינם אלא שינויי כתיב זעירים, כגון אשיאן-אשיין. בכוכבית סימנתי את המקומות שלא בטוח במאה אחוז שאכן גרס שם כן.

פאה פ”ב מ”ו: “מקובל אני מר’ מייאשא”. המחבר גרס מייאשא.

חלה פ”ד מ”א: “בן אנטינוס העלה בכורות מבבל”. המחבר גרס אנטיטס.

שקלים פ”א מ”ד: “אמר ר’ יהודה: העיד בן בוכרי ביבנה”. המחבר גרס כוכרי.

יומא פ”א מ”ו: “זכריה בן קבוטל אומר”. המחבר גרס קביטל.

ביצה פ”ג מ”ח: “אבא שאול בן בטנית”. המחבר גרס ביטנית.

כתובות פ”ג מ”א: “שני דיני גזירות היו בירושלם, אדמון וחנן בן אבישלום”. המחבר גרס אבשלום.

נזיר פ”ג מ”ב: “וזו עדות העיד ר’ פפיס”. המחבר גרס פפוס.

עדיות פ”ה מ”ו: “ואת מי נדו? אליעזר בן חנוך שפקק בטהרת ידים”. המחבר גרס הינד.

עדיות פ”ו מ”ב: “העיד ר’ יהושע ור’ נחוניא בן אלינתן איש כפר הבבלי”. המחבר גרס בן.

אבות פרק ה, בברייתא שצורפה לה בסופה, גרס המחבר: “ר’ אבא אומר: אשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה”.

תוספתא מעשר שני פ”ד ה”ג: “אבא חלקיה מן קרויא”. המחבר גרס חלפא.

מעילה יט א: "והא דהבא דכלתיה דנון להיכא אזל". המחבר גרס דנאן.
 תמיד ל ב: "אמר ר' אלעזר בן דגלאי". המחבר גרס דילגאי.
 נדה יג א: "ר' יצחק ור' אמי". המחבר גרס דבי ר'.
 נדה כא ב: "וכן כי אתא זוגא דמן חדייב". המחבר גרס זווא.
 נדה כה ב: "אבא שאול בר נש ואמרי לה אבא שאול בר רמש אומר". המחבר גרס מש.
 נדה כה ב: "אמר רב אדא אמר רב יוסף אמר ר' יצחק". המחבר גרס ר' ולס.
 נדה לג ב: "איכא הכא צורבא מרבנן ורב שמואל שמיה". המחבר גרס שמואל בר זוטרא.
 נדה לח א: "אבא שאול משמיה דרב אמר". המחבר גרס סילוק.
 ירושלמי פאה פ"ח ה"ד: "ר' יצחק עטושיא אמר קומי ר' זעירא". המחבר גרס עטישא.
 ירושלמי תרומות פ"א ה"א: "כהדא אילופוסה... אמר ליה: אילופוסה אחינו נאמן הוא".
 המחבר גרס אלפסה.
 ירושלמי תרומות פ"ח ה"ד: "עולא בר קושב תבעתיה מלכותא". המחבר גרס קושר.
 ירושלמי שקלים פ"ב ה"ה: "שמעון בן נזירא". המחבר גרס גזירא.
 ירושלמי שקלים פ"ג ה"ב: "גמליאל זוגא שאל לר' יוסי בי ר' בון". המחבר גרס גמליון.
 ירושלמי שקלים פ"ז ה"ב: "ר' קריספא בשם ר' יוסי בן חנינא". המחבר גרס קרספא.
 ירושלמי בבא קמא פ"ו ה"ז: "דאריסיה דבר זיזא אפקד גבי חד בר נש ליטרא דהב". המחבר
 גרס זיזה.
 בראשית רבה ח יא: "ר' תפדאי בשם ר' אחא". המחבר גרס תפדיי.
 *בראשית רבה ס ז: "אמר ר' יעקב בשם ר' יוחנן דבית גוברין". המחבר גרס יעקב בר' יוחי.

פרק ה: זיקתו ליחוס תנאים ואמוראים

שייכות שני הספרים

במקומות רבים בחיבור הנוכחי עולה קשר כמעט ברור בין חיבור זה לבין ספרו של ר' יהודה בר' קלונימוס, יחוס/ערכי תנאים ואמוראים, עד שעלתה האפשרות שמחברנו השתמש ביחוס תנאים ואמוראים ואחז בשיתותיו של ריב"ק, או אפילו שהחיבור הזה נועד להיות מפתח ליחוס תנאים ואמוראים. או לאידך גיסא, שרשימה זו שימשה כרשימה ראשונית לחיבור יחוס-ערכי תנאים ואמוראים, דהיינו שריב"ק רשם לעצמו רשימות קצרות קודם שחיבר את ספרו הארוך. להלן אפרט את הזיקה בין שני החיבורים.

אילו היתה הוכחה שזהו מפתח ליחוס תנאים ואמוראים, היינו יכולים להציץ בין חרכי הספר יתו"א המקורי, ולפחות לראות לאיזה חכמים הוא יסד ערכים, איך גרס את שמותיהם, והיינו יכולים ללמוד חידושים 'בין השורות'. אבל, כפי שאוכיח, אין הדבר פשוט כלל. ככל שישנן ראיות על הזיקה בין שני החיבורים, ישנם ביניהם גם הבדלים ברורים ועצומים.

”אשיין. בריש היה קורא”.
 ”גמלא. באןמרן להם הממונה”.
 ”דימי. בגט פשוט”.
 ”זוטרא. בנדה בנןות כותים”.

התאמה נמוכה

ערכים אחרים מופיעים בשני החיבורים, אלא שיחסי תנו”א ציין הפניות שונות מאלה המופיעות בחיבור זה. מזה נראה שמחברנו לא צעד לגמרי בעקבות יחסי תנו”א.

”ברכיה. בהרואה”.
 ”זוטרא. בפרק כל הצלמים”.
 ”זכריה. בסוטה”.
 ”זריקא. בשילהי המביא שיני”.
 ”חבי. במרובה”.
 ”חביבא. באין מעמידין”.
 ”חייא. בעבודה זרה שילהי ר’ ישמעאל”.
 ”חייא. בהשותפין שרצו”.
 ”חידקא. ביש נוחלין”.
 ”חלבו. בנדרים”.
 ”חנא. בפרק כהן גדול”.
 ”חנא. בפרק קמא דכתובות”.
 ”חנינא. באבות תנן, ר’ חנינא בן תרדיון”.
 ”חנינא. בהיו בודקין”.
 ”חנינא. בהמוצא תפילין”.
 ”חננאל. בערבי פסחים”.
 ”טביומי. בהזהב”.
 ”טבלא. בזה בורר”.

אי התאמה

יש ערכים המופיעים בשני החיבורים, אבל בשינוי גירסא (כגון חלקאי / חקלאי). מזה נראה ברור ששני הספרים אינם תלויים זה בזה לפחות בערכים אלה.

”גביעא. בריש חלק...”.
 ”זונא. בגט פשוט”.
 ”חלפא. בתוספתא דמעשרות”.
 ”חלקאי. שלהי אלמנה נזונת”.
 ”טוטייני. בפרק כלל גדול”.

פרק ו: סגנון הציונים, הכתיב והאיות

שמות המסכתות והפרקים

מסכת אבות נקראת בחיבור זה: אבות (24 פעמים), מילי דאבות (3 פעמים), פירקי אבות (פעם אחת).

פסחים פרק ח נקרא: ”האשה בזמן” (אות א סי’ מח).

יומא פרק ג נקרא: ”אמר להם הממונה” (אות א סי’ קסב). ”בא להם הממונה” (4 פעמים). מסתבר שהיה כתוב ”בא’ להם הממונה”, כלומר ’באמר להם הממונה’, אלא שהמעתיק השמיט את הגרש, ונשאר ’בא’.

תענית פרק ג נקרא: ”פרקי דחסידי” (9 פעמים). ”פרקי דחברי” (אות ח סי’ יט), ומסתבר שהיא טעות סופר.

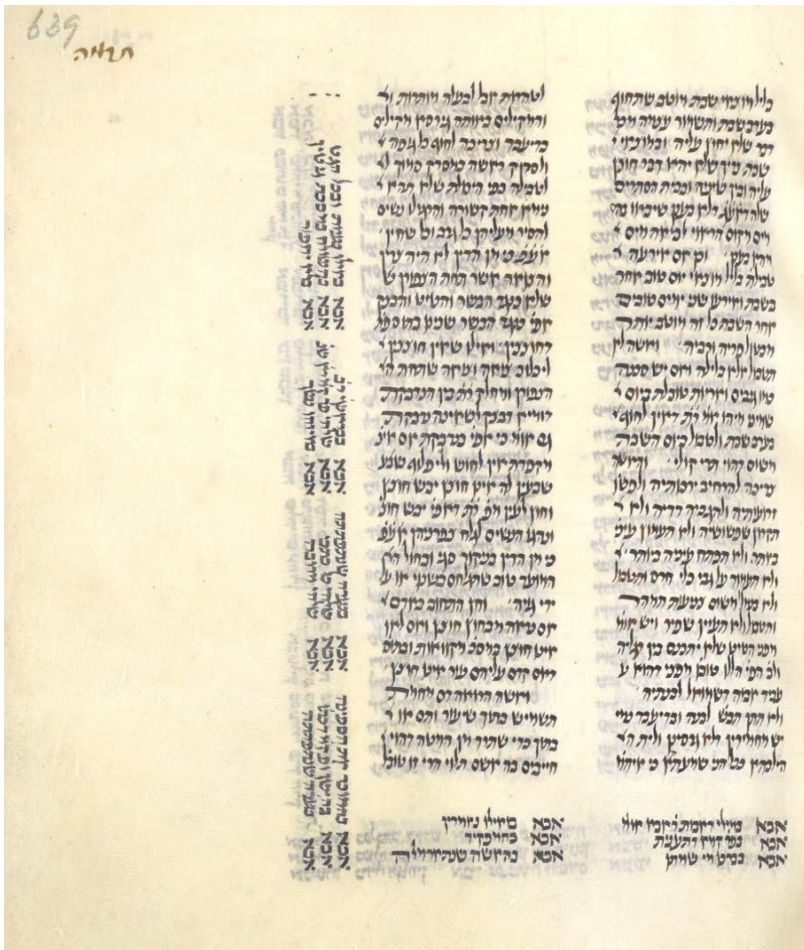
בבא בתרא פרק א נקרא: "השותפין שרצו לחלוק" (אות ב סי' ב).
 סנהדרין פרק ד נקרא: "אחד דיני ממונות" (אות ח סי' עח, אות כ סי' ד), וגם: "פרק דרישה
 וחקירה" (אות מ סי' עו, אות ר סי' כ, אות ת סי' כ). קריאת הפרק בשם "פרק דרישה וחקירה"
 כמעט ואינה מצויה בספרי קדמונינו, פרט לספר ההשלמה, פירוש ר' אברהם מן ההר וספר
 כפתור ופרח (כולם חכמים שגדלו ולמדו בצרפת או פרובאנס).
 קיים אצלו הסגנון הנפוץ "הקומץ רבה", כדי להבדיל בין שני פרקי הקומץ, וכן "הקומץ
 שיני". בדומה לזה גם "המביא שיני". פרק האשה רבה נקרא אצלו "האשה קמא דיבמות".

דיוקים בכתיב

מסכת סנהדרין מאויתת: סנהדרין (16 פעמים), סנהדרים (פעם אחת), סנדרין (27 פעמים).
 מדרש רבה (בראשית, ויקרא) נכתב: רבה (2 פעמים), רבא (4 פעמים), רב' (3 פעמים).
 כיוצא בזה בנוגע לפרק הקומץ: הקומץ רבה (2 פעמים), הקומץ רבא (פעם אחת).
 יש שהוסיף או גרע אות ו משם הפרק: פרק אלו נאמרין נכתב "ואילו נאמרין". פרק ואלו
 מגלחין נכתב "אילו מגלחין". פרק ואלו נדרים נכתב "אילו נדרים". פרק ואלו הן הנשרפין נכתב
 "אילו הן הנשרפין". פרק ואלו הן הלוקין נכתב "אילו הן הלוקין". פרק אף על פי נקרא על
 הרוב "אף על פי" (9 פעמים), אבל גם "ואף על פי" (פעם אחת).

ירושלמי שקלים

כל אימת שהמחבר ציין לירושלמי, הדגיש שמדובר ב"ירושלמי". אין הוא מציין למסכת
 פלונית סתם, כי אם: ירושלמי מסכת פלונית. וכדומה. הוא ציין לירושלמי ברכות (אות ס סי'
 ט), פאה (אות ע סי' כג), תרומות (אות א סי' קמח), מעשרות (אות א סי' קמ), יבמות (אות ר סי'
 מט), בבא קמא (אות ז סי' יט), סנהדרין (אות ס סי' ח), שבועות (אות ח סי' ח), ולירושלמי סתם
 (אות ב סי' ח, אות י סי' נב, אות ל סי' יז, אות נ סי' לה-לו).
 אבל כשציין לירושלמי שקלים, אין הוא מדגיש בשום מקום שמדובר בירושלמי, אלא ציין
 סתם למסכת שקלים (אות ג סי' יח וסי' כו, אות ז סי' ל, אות ק סי' יב, אות ש סי' פב). כך נראה
 שמסכת שקלים היתה מחוברת אצלו עם התלמוד הבבלי, כפי שהיה מצוי כבר אז. גם העובדה
 שהביא חמישה שמות מתוך ירושלמי שקלים, פי חמישה מכל מסכת ירושלמית אחרת, מחזקת
 את ההשערה שמסכת זו היתה מצורפת אצלו לתלמוד הבבלי ולכן היה רגיל בה יותר.
 השווה אות ג סי' כו, שם הוא מביא את השם גמליון, והיא גירסא המצויה אצלנו רק בנוסחת
 מסכת שקלים שנדפסה עם התלמוד הבבלי, לא עם זו שנדפסה עם הירושלמי.

צילום כתב היד; החיבור נכתב בשולי הדפים

- [א] אבא. במילי דאבות, ר' אבא אומר¹.
 [ב] אבא. בפר'ק קמא דתענית².
 [ג] אבא. בברכות מי שמתו³.
 [ד] אבא. בואילו נאמרין⁴.
 [ה] אבא. בהמפקיד⁵.
 [ו] אבא. בהאשה שנתארמלה⁶.
 [ז] אבא. בהמוכר את הספינה⁷.
 [ח] אבא. בהישן ופר'ק קמ'א דכתובות⁸.
 [ט] אבא. נערה שנתפתתה⁹.
 [י] אבא. בנערה שנתפתתה¹⁰.
 [יא] אבא. שלהי כל כתבי¹¹.
 [יב] אבא. שלהי מרובה¹².
 [יג] אבא. בכראשית רבי'א¹³.

- 1 במסכת אבות לא מוזכר חכם ששמו ר' אבא. אבל לפני רבותינו הראשונים היו ברייתות ואגדות שצורפו למסכת אבות פרק חמישי, ראה על כך: משנת ראובן כרך ב עמ' שצג. בברייתא היא מובא: ר' אבא אומר. והוא בכת"י מינכן 95. ראה משנת ראובן שם עמ' שצז. [השווה יחסי תנאים ואמוראים ערך ר' הלל עמ' מח: "זכבר בררתי בסדר אבא כי בשום מקום מחלוקת לא יאמר על תנא 'אמר' אם לא בתחילת דבריו, אלא ר' פלוני 'אומר', ר' פלוני שכנגדו 'אומר', ובאמוראים לא יאמר 'אומר' אלא 'אמר', כגון רב אמר ושמואל אמר". יתכן שביחסי תנא"א דיבר אודות כלל זה בערך הזה].
- 2 ר' אבא (ד א), והיה בזמן רב אשי (ויש גורסים שם רבינא במקום ר' אבא). ר' אבא הכהן (יג א). ר' אבא בריה דר' חייא בר אבא (יד ב). מסתבר שהתכוון לר' אבא הכהן, או לר' אבא שבזמן רב אשי.
- 3 אבא בר אבא אבוה דשמואל (יח ב). ר' אבא (יט ב). מסתבר שהתכוון לאבא בר אבא אבוה דשמואל ולסיפור המובא שם שקרה אחר פטירתו עם שמואל בנו.
- 4 אבא בריה דרב מנימין בר חייא (סוטה לח ב). אבא מר בר רב אשי (לח ב; היא גירסא מוטעית, אלא שכן היא גם בכת"י מינכן 95). ר' אבא דמן עכו (מ א). מסתבר שהתכוון לאבא בריה דרב מנימין בר חייא.
- 5 ר' אבא בר ממל (בבא מציעא לו א). ר' אבא בר זבדא (לו ב). ר' אבא בר' יעקב (לח ב). ר' אבא בר פפא (מג ב). מסתבר שהתכוון לר' אבא בר' יעקב.
- 6 ר' אבא בר ממל (כתובות יז ב). ר' אבא (כא ב, כב א). ר' אבא דמן עכו (כב א). ר' אבא בר זבדא (כו א). מסתבר שהתכוון לר' אבא דמן עכו.
- 7 ר' אבא (בבא בתרא עג א). רבה בר בר חנה (עג-עד, ויש גורסים גם בדף עה), וקראוהו "כל אבא חמרא" (עד א). ר' אבא בר ממל (פח ב). מסתבר שהתכוון לרבה בר בר חנה.
- 8 כנראה הכונה לחכם ששמו ר' אבא המוזכר בפרק הישן ובכתובות פרק א. אולי הכונה לר' אבא בר זבדא (סוכה כה א-ב, כתובות ו ב, ז א). השווה להלן אות ז סי' א: "זבדא. בפרק קמא דכתובות".
- 9 ר' אבא (כתובות מג א). אבא סוראה (נב ב). מסתבר שהתכוון לאבא סוראה.
- 10 ראה ערך הקודם (סי' ט) בהערה.
- 11 ר' אבא בר כהנא (שבת קכב א).
- 12 ר' אבא בר פפא (בבא קמא פ ב).
- 13 ר' אבא בר כהנא (ד א, ד ב, ה א, ג, יג י, יד ו, יט ו, יט ז, יט יב, כ ו, כא ב, כב ב, כג ג, כו ז, כח ב, כח ה, כח ט, כט א, ל ד, ל ז, לא א, לא יא, לא יד, לג ה, לג ו, לו ג, לו ה, לח ב, לח ט, לח י, לח יב, מג ה, מג ו, מד

לביורר זמנו של רבי מנחם מירזבורג

תחלה אבאר לכם מי הוא הרב המובהק רמ"מ אשר כתבתם הרבה דברים משמו. שם הגדול היה מה"ר מנחם ממירזבורק. דירתו היה במדינת זכש"ן. היה למדן מופלג גדול בדורו. הרבה דינים ופסקים שכתב (1) קיבץ וחבר מהם ספר גדול, ואותו ספר מצוי במדינת זכש"ן, וכל מנהג מדינת זכש"ן אחר אותו ספר. והרבה דברים ופסקים נעתק מספרו והם בידים...¹

פסק. המיאון. נהגו בימים האחרונים אשר לפנינו, שלא למאן, ונתפשטו מהחכם מהר"ר מנחם מעיל צדק, אשר איזן ותיקן כמה גדרים וסיגים לתורה, והיה מומחה, וגדול בתורה, ונתפשטו תקנותיו וגזירותיו בכל ארץ אשכנז...²

וכן ראיתי בתשובה מה"ר מעיל צדק, שהיה גדול בדורו, מן הגדולים האחרונים, ובקי בכל התלמוד...³

שאותו חכם הנקרא ר"מ [מ]ירזבורק שהיה מגדולי א[ו]שטרי"ך כמו ש'כתב עליו מהר"ו בתשובתו, והיה בעל הוראה וגדול הדור בזמנו ועשה כמה תקנות וגדר כמה גדרות בישראל...⁴

א. דמותו של רבינו היתה נעלמת במידה רבה במהלך הדורות, זאת בניגוד להשפעה הרבה שהייתה לתורתו בתקופתו וגם לאחריה. ראוי לציון ר' חיים מיכל בספרו אור החיים (נכתב קרוב לשנת ת"ר), הראשון שבירר מחדש את זהותו, כדבריו: רבינו מנחם ב"ר פנחס ממירזבורג⁵ מחבר ספר מעיל צדק, והוא המכונה בפוסקים 'מהר"ם מירזבורג', 'רמ"מ', 'מהר"ם מ"ץ', וכיוצא⁶. החל מן הדור הקודם החלו חוקרים לעסוק בהרחבה יותר ברבינו ומפעלותיו: רנ"י

* בספרי לימוד השתמשנו בהוצאות המצויות ובפרט המוהדרות מחדש. פירוט ביבליוגרפי במקום הצורך צוין רק באזכור הראשון של הספר או הכותב.

1 שו"ת מהר"י וויל, סי' קלג.

2 ים של שלמה, יבמות פי"ג סי' יז.

3 שם, כתובות פ"ב סי' נט.

4 שם, חולין פ"ז סי' טז. הערה בעניין צורות שמותיהם של ר' מנחם וספרו בכתבי רש"ל ראה שמחה אסף, 'משהו לתולדות מהרש"ל', ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, חלק עברי (תש"ו), עמ' נט הערה 72; מאיר רפלד, המהרש"ל וספרו ים של שלמה' (תשפ"ב), עמ' 134-135.

5 Merseburg, במדינת Sachsen (בגרמנית) = סכסוניה.

6 אור החיים, עמ' 527, ערך 1109.

הכהן בספר אוצר הגדולים בערכו; יצחק זימר במאמרו 'ר' מנחם ממירזבורק ונימוקיו'; ידידיה דינרי במאמר 'השתלשלות תקנת המיאון (פעלו של ר' מנחם ממירזבורג)⁷. ולאחרונה נדפס ליקוט של שרידים מדברי תורתו בשני כרכים ('רבינו מנחם מירזבורק', תשפ"א, א: 'נימוקים ותשובות', ב: 'הלכות שחיטות ובדיקות'), נסדרו בידי הג"ר אפרים פישל הערשקאוויטש (זצ"ל), עם מבואות מאת הרב יוסף מיכאל יוסקוביץ⁸.

אולם ברצוני להעיר הערה חשובה בקשר לזמנו של רבינו: בעוד דעה רווחת בין החוקרים שר' מנחם פעל בעיקר בדור שלאחר גזירות ק"ח-ק"ט (גזירות המגפה השחורה, 1348 למניינם), היינו במחצית השנייה של המאה ה-14⁹, הרי שלדעתי הוא פעל בדור שלפני הגזירות דווקא ובמחצית הראשונה של המאה הנזכרת¹⁰. וכיוון שלא נזכרה ברשימות התקופה עובדה שנספה בגזירות¹¹, הרי שיש להעריך שגם פטירתו (מן הסתם בגיל לא צעיר במיוחד) הייתה עוד קודם הגזירות.

שורה ארוכה של ראיות הביאוני לקביעה זו, ודומני שהן מחזקות אחת את השנייה עד שאין מקום להסתפק בעניין. להלן יובאו הראיות ונסדרן אחת לאחת לפי סדר הזמנים של הדמויות המדוברות ושל המאורעות שהם נושאי הדיון.

(1) ר' מנחם מירזבורג מצטט בתשובה מפסקי מורו ר' שלמה למסכת חולין ('וכ"כ מורי ר' שלמה בפ"ב דחולין' כו)¹². מן הדברים משתמע שמדובר בגברא רבה במיוחד ושגם שלח ידו

7 רנ"י הכהן, אוצר הגדולים (תשכ"ז), ח"ו עמ' רכה-רל; ז' זימר, 'ר' מנחם ממירזבורק ונימוקיו', סיני, עה (תשל"ו), עמ' עה-פח; ז' דינרי, 'השתלשלות תקנת המיאון (פעלו של ר' מנחם ממירזבורג)', דיני ישראל, י-יא (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' שיט-שמו.

8 בעיקר בראש כרך 'נימוקים ותשובות', ולכרך זה הכוונה בציונים הסתמיים להלן, בין אלו למבוא ובין לספר עצמו.

9 כך כתבו רנ"י הכהן וכל החוקרים שאחריו שהוזכרו בפנים. ועוד: הרב אברהם חבצלת והרב ישראל פלס, 'ממשיכי בעלי התוספות – תוספות גורניש', מוריה, שנה יח ה-ו (תשנ"ב, גליון רט-רי), עמ' יב-יד; א"י וויס, שמות חכמים (תשס"ט), עמ' שנג (תיארו: מחכמי זמנו של ר"ש ברוך שאמר. על זמנו של האחרון ראה להלן הערה 43). גם בגרמניה יודאיקה קבעוהו לאמצע המאה וכמי ששרד את הגזירות והעביר את המסורת אל הדור שלאחריה - Germania Judaica, III (1995), p. 867. [בדרך כלל לא פירטו החוקרים את זמנו של רמ"מ לפי דעתם ורק דיברו באופן כללי על אחרי הגזירות, פרט להרב יוסקוביץ, שכתב שרמ"מ פעל עד שנת קס"ה-ק"ע (1410-1405), ואיחר מאוד את זמנו, אך זה מופרך כבר מן הסיבה שלא היה לרמ"מ שום קשר למהרי"ל שאורו כבש את אשכנז באותו דור (חי בין השנים קכ"ג-קפ"ז), לא זו אלא: מהרי"ל מצטט כבר את תלמידו של רמ"מ, ראה להלן סעיף (5) ובמצוין בהערה 38 בייחוד, וכן שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' ל (עמ' ל) והשווה ספר אגודה, ברכות סי' קפז בהגה].

10 כך כתב ישראל מ' תא-שמע באנציקלופדיה יודאיקה, יובא להלן הערה 20.

11 הגזירות עברו על זקסן בכלל ומירזבורג בפרט, ראה: Slegmund Salfeld, Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches, (1898), p. 78.

12 הגהות רש"ל לטור יורה דעה סי' סה בסופו (הוספות לטור הוצאת אל המקורות); ים של שלמה, חולין פ"ז סי' טז (=רבינו מנחם, יו"ד סי' יח, עמ' כו). כמדומה שרש"ל קיצר מן המקור בהעתקת דברי הרב ר"ש. [אבל

בכתיבה. אין לנו באשכנז מתאים לזה בדורות ההם אלא ר' שלמה ב"ר מכיר, שהיה תלמידו של מהר"ם ומגדולי תלמידיו; הוא כתב למהר"ם בעניינים עמוקים שבדיני ממונות ומהר"ם לא חסך ממנו שבחים על גדלותו בהלכה. מוצאו היה כמדומה מווינה, משם שלח שאלה הלכתית בצעירותו לר' שמואל מבמברג, ושם גם הכיר את ר' חיים ב"ר משה מחכמי נוישטאט הסמוכה לווינה (המבוגר ממנו בדור, ואכ"מ). גם ר' חיים אור זרוע יוצא וינה הכירו היטב, הוא שיגר אל ר' שלמה שאלות וכינהו דרך קבע 'מורי'. נראה שר' חיים או"ז נהג בכך עדיין בהיותו בעצמו פוסק חשוב לאחר פטירת מהר"ם. ר' שלמה התיישב בפראג, כמדומה לכל המאוחר החל משנות ה-13. זקסן (סכסוניה) ארצו של ר' מנחם גובלת במזרחה בבוהמיה וכנראה שבדרך כלל שהיא למד ר' מנחם אצל ר' שלמה זה בפראג.

קרוב לשער שר' שלמה ב"ר מכיר נולד לא מאוחר מתחילת האלף (כי דומה שר' חיים אור זרוע החשיבו כרבו ומן הסתם היה צעיר ממנו לפחות במעט¹⁴, וגם מפני שר' שלמה הספיק לשאול כאמור מר' שמואל מבמברג¹⁵). ויש להניח שתלמידו ר' מנחם היה ת"ח חשוב לכל

המובא בב"ח או"ח סי' קפב (עמ' רכה) בשם הר"ם מ"ץ ומוזכר שם 'וכן פסק מורי השר' (= רבינו מנחם, או"ח סי' ו, עמ' ד) - הם דברי ר' יקותיאל משפירא, וכוונת 'מורי השר' לרבינו שמחה משפירא. ראה ספר מהר"ם חלאווה על מסכת פסחים עם הערות נטעי גבריאלי (תשס"ה), בסוף הספר עמ' ד בסופו ועמ' עה בהערה נ. חכמים נוספים הנזכרים בכתיב רמ"מ בתואר 'מורי': תשובה המובאת בהגהות רש"ל שם סי' רכח (=רבינו מנחם, יו"ד סי' לט, עמ' לה): 'מורי הר"ר יחזקיה' - הכוונה למהר"ח ממגדבורג שהיה קדום לרבינו ובוודאי שנפטר קודם שנולד רבינו. יש להניח שבמקור נכתב 'מהר"ר יחזקיה' והכוונה 'מורינו'; תשובה ברש"ל שם סי' שלד (=רבינו מנחם, שם סי' סח, עמ' נד): 'ודעת מורי' - הכוונה נראית למהר"ם מרוטנבורג, ואולי נכתב במקור 'מורינו'; תשובה ברש"ל שם אבה"ע סי' קסה ובב"ח שם דיבור אחרון (=רבינו מנחם, אבה"ע סי' לה, עמ' עח): 'מהר"ר יחזקיה' - הוא מהר"ח כמו לעיל מיו"ד סי' רכח. כמו כן בספר רבינו מנחם מובא מדור 'נימוקים מכתב יד' והם ליקוטי רמ"מ (לפי הבנת המהדיר) מפסקי ותשובות חכמים שקדמו לו. מובאים שם חכמים שונים ולפעמים בתואר 'מורי' - סימנים אלו הם מחכמי מגדבורג בזמנו של מהר"ם ומועתקים בדרך כלל אצל שמחה עמנואל (מהדיר), תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו (תשע"ב), ראה שם במבוא עמ' 104-111. בפירוט: רבינו מנחם, נימוקים מכת"י, אבה"ע סי' טז (עמ' רכה): 'ר' אלחנן שמע ממוה"ר אליעזר' = מהר"ם וחבריו, סי' רלד (עמ' 543); רבינו מנחם, שם, חו"מ סי' פה (עמ' רסז): 'למורי ה"ר יצחק היו מוחין במידבורק' = מהר"ם וחבריו, סי' רפא (עמ' 603); רבינו מנחם, שם, סי' צט (עמ' רעא): 'מוה"ר (יחזקאל) [יחזקיה]' = מהר"ם וחבריו, סי' שכ (עמ' 655); רבינו מנחם, שם, סי' קכו (עמ' רעח): 'מה"ר יחזקיה פסק כר"ש ברוב גויים הרי הוא שלו' - הכוונה בוודאי לפסקי מהר"ח, ב"מ דף כד, סי' תקמד (כ"י פראג 20, דף 85 בספר דייגטלי).

13 ראה בכל זה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ד"פ סי' תרצ (ח"א עמ' שנח), ד"ב סי' ק (ח"ב עמ' תרכ-תרכו, ועיי"ש למקבילות), ספר סיני סי' שנג (ח"ג עמ' ריג-רטז) = תשובות מהר"ם וחבריו, סי' לב, עמ' 259-263, ועיי"ש למקבילות); שו"ת מהר"ח אור זרוע, סי' ח (ד"ה ואודות), יט, נב, קי, קיט, קלד. ייתכן שר' שלמה היה אחיו של ר' חיים ב"ר מכיר גם הוא מגדולי תלמידי מהר"ם. ואכ"מ.

14 לפי המצוי במחקר ר' חיים נולד בתחילת האלף, להבנתי הוא נולד סביב שנת י. ואכ"מ.

15 ר' ברוך ממגנצא, אביו של ר' שמואל, נפטר סביב תחילת העשור האחרון של האלף החמישי (ראה ח' אליעזר אשכנזי, 'חקר ועיון בספרי רבותינו הראשונים ובתולדותיהם (ח): בירור תאריכי חייו ומועד שנת פטירתו של

המאוחר בתחילת השליש האחרון של המאה הראשונה למניינו¹⁶.
 (2) מסורת בידינו שר' מנחם מירזבורג היה תלמידו של ר' יצחק מאופנהיים¹⁷. וכן פירש שמחה עמנואל בראיות, שר' יצחק היגר מאופנהיים שבארץ הריין למרכז גרמניה והתיישב בעיר ארפורט, ושם כנראה למד לפניו ר' מנחם שהיה בן האזור¹⁸. ר' יצחק אופנהיים כותב כך: 'ועל בני פנויות שתוקי, הייתי בוורמשא בימי הר"ם ז"ל והיה שם חופה משתוקית אחת והיו מסופקיים כל הרבנים איך לכתוב בכתובת'ה... ונרא'ה לי שהמסקנ'ה היית'ה שכתבו בסתם, או בתה של פלונית כגון רב מרי בר רחל'¹⁹. מהר"ם נאסר בשנת מ"ו, ומכאן שר' יצחק נולד אולי בין השנים כ"כ-כ"ה, ולכן היה עד לפעילות הלכתית של מהר"ם בוורמייזא בשנות ה-מ' הראשונות. בהתאם יש להניח שתלמידו ר' מנחם למד לפניו ברבע השלישי של מאה זו²⁰.

רבינו ברוך מצרפת בעל ספר התרומה והמסתעף, ישורון, מזו (תשפ"ד), סעיף 7). ולפי זה סביר שהבן פעל עדיין סביב שנת ט"ו לדוגמא, ולכן ר' שלמה – שנולד עד תחילת האלף – הספיק לשאול ממנו בהלכה. על זמנו של ר' שמואל מבמברג ראה שמחה עמנואל, שברי לוחות (תשס"ז), עמ' 267; הנ"ל, עטרת זקנים (תשפ"א), עמ' 94 הערה 66.

16 עם זאת, הוכחה זו רחוקה מלהיות מוחלטת. ייתכן שבמקור היה כתוב 'מהר"ר שלמה' והכוונה 'מורינו' ואין מדובר במורו האישי, ולכן אין למצוא כאן סימן לזיקה כרונולוגית מובהקת ביניהם. ראה לעיל הערה 12 כמה דוגמאות עדיין.

17 לקט יושר ח"ב יורה דעה (תשע"ג), עמ' עד (39): 'רמ"מ הוא ר' מנחם ממירשפורק באושטריך, והוא תלמידו של ר' יצחק אופנהיים זצ"ל'. על ר' יצחק ב"ר חיים מאופנהיים, ראה עמנואל, מהר"ם וחבריו, במבוא עמ' 120-121, ובמצוין שם. אבל בשרידי כתביו של רמ"מ לא מצאנו אזכור ברור של רבו זה. בפסק שלו שהובא בהגהות רש"ל לטור (לעיל הערה 12) או"ח סי' קנט ובב"ח שם אות יב (=רבינו מנחם, או"ח סי' ד, עמ' ב), מזכיר: 'וכעין זה תירץ הר"ר יצחק', וא"י למי הכוונה. ואילו המובא בשמו של ר' מנחם בב"ח יו"ד סוס"י קכ (=רבינו מנחם, שם, סי' ה): 'פסק הר"י דלא בעינן כוונה לטבילה' - הכוונה לר"י הזקן או ר"י אור זרוע, ראה אור זרוע ח"א סוס"י שלח (עמ' רסה).

18 ראה עמנואל, שם, עמ' 121 והערה 33. העיר מירזבורג (Merseburg) רחוקה מארפורט (Erfurt) כ-80 ק"מ בקו אווירי ואילו מאופנהיים (Oppenheim) היא מרוחקת כ-300 ק"מ. ויש לתקן את המספרים הכתובים שם.

19 מהר"ם וחבריו, סי' תד [ו] (עמ' 781-780). הובא שם במבוא עמ' 120-121, וראה שם הערה 29, ציונים למקורות על שהותו של מהר"ם בוורמייזא (אחרי שנת מ"א).

20 ר' יצחק חותם 'בן ר' חיים הקדוש', אפשר שאביו נספה בגזירות רינדפלייש של שנת נ"ח (כמו רבותינו ר' מרדכי ב"ר הלל ור' מאיר הכהן בעל ההגמ"י). ובכלל, באשכנז בימים ההם לא חסרו גזירות ל"ע ול"ע. עמנואל, שם, ראש עמ' 121, כתב: 'סביר אפוא להניח שר' יצחק מאופנהיים פעל בשליש הראשון של המאה הארבע-עשרה' (ס' צ"ג למניינו). אני הייתי מקדים במעט את עיקר פעילותו, אולי בעשור אחד. יצוין, כמה מן הכותבים שאיחרו את זמנו של רמ"מ (נרשמו בתחילת המאמר) נסמכו על ידיעה מוטעית שר"י אופנהיים רבו פעל בשנת ק"ל, אבל מדובר באותו מקור בחכם אחר בשם זה ופחות מפורסם, ראה עמנואל, שם, הערה 30.

באנציקלופדיה יודאיקה בערכו של ר' מנחם (מהד' א' (1972): כרך 11, עמ' 1312-1313; מהד' ב' (2007): כרך 14, עמ' 26), הוא אכן מתוארך למחצית הראשונה של המאה ה-14. כותב הערך ישראל מ' תא-שמע. נראה מתוך הכתיבה שמקורו במה שר' מנחם היה תלמידו של ר' יצחק ב"ר חיים מאופנהיים ולפי מה שהבינו בעבר שהאחרון זהה לר' יצחק בנו של ר' חיים אור זרוע (שפעל באותה תקופה אבל היה צעיר מר' יצחק מאופנהיים, ואכ"מ). אבל ראה עוד בדבריו של ת"ש להלן הערה 60.

תולדות רבי משה ברודא

לידתו | ק"ק ליכטנשטאט ופטירת אמו | בפראג | נישואיו עם הרבנית רייזכה והנסיעה להמבורג | פגישת ר"א ברודא ובנו עם החכם צבי בהמבורג | משפחת ר' ישראל פירשט | עסקנותו של ר' ישראל פירשט | עסקיו של ר' ישראל פירשט | הרבנות בהנאו | פטירת הרבנית רייזכה | נישואיו השניים עם הרבנית הינדלה | רבנות טיקטין | ק"ק במברג | רבם של ההגמוניים והקהוריים | הרבנות בק"ק במברג והמדינה | הקבורה בק"ק במברג | גיסיו ואחיו ברבנות באיזור | ק"ק וורמיישא | הרבנות בוורמיישא | היכן התגורר רבי משה ברודא בוורמיישא? | פטירתו | תורתו | הסכמות ממנו | ילדיו | צאצאיו | משפחת יפה שלזיגר גינו | רבי עקיבא איגר

לידתו

רבי משה ברודא¹, שהיה לימים אב"ד הנאו, במברג וורמיישא, נולד לאביו רבי אברהם ברודא² (ת"כ בערך - תע"ז) בק"ק בומסלא³, בשנת ת"מ⁴ (1679) בערך. באותן שנים התגורר האב, רבי אברהם ברודא, סמוך על שולחן חותנו, רבי אליעזר ליפמן⁵ בן הקצין המנהיג הר"ר בנימין⁶ וואלף שיי"ק⁷ גרעץ⁸. החותן רבי אליעזר ליפמן כיהן אז אב"ד ור"מ בומסלא והגליל⁹. הוא כיהן

- 1 פרידמן: אוצר הרבנים, מס' 14505.
- 2 ר"מ בפראג, אב"ד מיץ ואב"ד פפר"מ.
- 3 גרמנית - Jungbunzlau; צכית - Mladá Boleslav, כ-50 ק"מ צפונית מזרחית לפראג.
- 4 לפי אנצ' ייווא, אנצ' י-ם, כרך 4, עמ' 194, נולד תל"ד (1674), ולפי אנצ' ברלין בסביבות תל"ה (1675), לפי משפחת ברודא, עמ' 27, בשנת תל"ו (1676). שלוש ההצעות לא ייתכנו, כי הוריו לא נישאו לפני שנת תל"ט. חתונת ר' משה התקיימה בשנת תנ"ו. אם נולד אחרי ת"מ, יוצא שהיה בן ט"ו או פחות בחתונתו.
- 5 'ליפמן' הוא קיצור של 'ליברמן', ופירושו 'איש אהוב'. לפעמים נקרא ר' ליפמן גרעץ בלועזית בשם 'פיליפ ליפמן' (ראה גולדמן: בומסלא, עמ' 210; פוטיק: גשר, עמ' 38, הערה 58). השם פיליפ, שאינו שם יהודי, נגזר כנראה מהשם ליפמן.
- 6 השם 'וואלף' (פירוש הוא כינוי לשם בנימין, ע"ש הפסוק (בראשית מט, כז) בנימין זאב יטרף. ברוב המקומות מופיע שמו של אבי ר' ליפמן רק 'וואלף', אך לפעמים חתם רבי ליפמן בלועזית: Lippmann Benjamin Grätz. אביו ר' וואלף נזכר בברכת החיים (י"ץ=ישמרהו צור) בהסכמה משנת תל"ג, ואילו בניסן שנת תמ"ח מוזכר בברכת המתים (זצ"ל).
- 7 לעיתים חותם 'שי"ק' בשתי נקודות כסימן לראשי תיבות, ולפעמים בלעדיהן. ר' שלמה צבי שיק (-1844 1916), ממשה עד משה (ספר היחס למשפחת שיק), מונקאטש תרס"ג, דף כ ע"ב, מביא בשם מהר"ם שיק מסורת מהוריו שפירוש הר"ת הוא 'שם ישראל קודש', ושם הוכיח מהסכמה משנת תקס"ד שהשם שיק הוא ר"ת, ולא הזכיר את ר' ליפמן שיי"ק שחתם כן בהסכמה על ספר עלה דיונה (תנ"ד) יותר ממאה שנה מוקדם יותר. ראה להלן הערה 12. אחרים פותרים 'שמואל יהודה קצנלבוין' (בן מהר"ם פאדווה, חי רפ"א-שנ"ז). זהו הסבר פחות סביר, כיון שלפי האק, עמ' 361, השם מופיע בפראג כבר בשנת שיי"ב. וראה Lars Menk, A

לפני זה כאב"ד טעפליץ וקעלין. אחרי התמנותו לאב"ד בומסלא מונה ר' אליעזר ליפמן ג"כ כדיין¹⁰ מורה שוה¹¹, וכרב בית הכנסת הישן בפראג, וככל הנראה, היה נוסע לעיתים קרובות לפראג, לשבת שם בבית דין. ידוע לנו שר"א ברודא סייע לחמיו בהנהגת הישיבה בבומסלא, ונראה שעזר גם בניהול הרבנות, במיוחד בעת העדר חמיו מק"ק בומסלא. ידועים לנו ארבע הסכמות מרבי ליפמן¹².

dictionary of German-Jewish surnames, Bergenfield, 1961, p. 656, notes 531 & 532 . יש לציין שאף אחד מכותבי תולדות רבי עקיבא איגר, שהיה מצאצאי רבינו, אינו מזכיר שהוא היה נצר למשפחת שיק. האק, עמ' 172, מזכיר את ר' ברוך ב"ר וואלף שיק ומירל אשת ר' ברוך שנפטרה בשנת תקכ"ו. יתכן שר' ברוך זה הוא נכדו או אחיו של ר' ליפמן שיק גרעץ.

8 ע"פ גרינוולד: שמות מקומות, עמ' 39, מקור השם גרעץ הוא מהעיר הסמוכה (כ-80 ק"מ מזרחית-דרומית לבומסלא) הנאָרְץ קְרָלוֹבָה (בצ'כית: Hradec Králové, בגרמנית: Königgrätz, Königgrätz). פירושו השם – טירת המלכה. (גם העיר הפולנית גריידיץ באזור פוזנא - Grodzisk Wielkopolski, ידועה בשם גרעץ, אך קביעתו של גרינוולד סבירה יותר כשמדובר במשפחת שיק שמוצאה בפראג, בגלל קירבת המקום). נראה שר' אליעזר ליפמן נולד שם, והביטוי 'מגרעץ' בהסכמותיו, מוסב גם עליו וגם על אביו ר' וואלף. אך שגוי מה שכתב ב'כתב היוחסין למשפחת פינס (קוטלר)', אוסף חידושי תורה של רבי אהרן קוטלר, ירושלים תשמ"ג, עמ' תלו, אות טו, שר' אליעזר ליפמן היה אב"ד גריידיץ (גרעץ), כי לא מוזכרת בנוסח מצבתו בין ערי הרבנות שלו. אין לר' ליפמן קשר עם ר' אברהם בנימין וואלף ב"ר יוסף יאסקא אב"ד גרעץ (גריידיץ), שהסכים על ספר בית אהרן, פפד"א ת"נ-תנ"א.

9 העובדה שרבי ליפמן כיהן כאב"ד גלילות בומסלא, בנוסף על רבנות העיר, היא שגרמה לרבי אברהם ברודא, כשהתמנה בשנת תמ"ט לרב מדינת פיהם, לותר על רבנות מחוז בומסלא, ולהסתפק ברבנות על 14 המחוזות האחרים, כדי להימנע מתחרות מול חותנו ומלגרוע מהכנסותיו. ראה יעקובוביץ: רבנות, עמ' 82. בשנת תצ"ג ניסו לשווא האב"ד של בומסלא, רבי משה ב"ר יעקב הלוי ברנדס (תל"ז-תקכ"ז), הנקרא ר' משה חריף, דור רביעי למהר"ל מפראג, תלמיד ר' אברהם ברודא, ובעל חידושי רבי משה חריף, ובני ק"ק בומסלא, להשתמש בתקדים זה ולא לקבל עליהם את מרותו של רבי דוד אופנהיים (תכ"ד-תצ"ו) שהתמנה לרב מדינת פיהם. הלשכה הבוהמית דחתה את תביעתם, ורבי משה עזב את בומסלא והתמנה לאב"ד מגנצא. ראה יעקובוביץ: רבנות, עמ' 118. בשנת תק"ז, אחרי פטירת רד"א, ניסו שוב בני ק"ק בומסלא לתבוע את עצמאותם. לא ידוע דבר על התוצאה של עתירה זו. ראה שם.

10 בנוסח המצבה מוזכר דמ"ש אחרי אב"ד בומסלא, משמע שנתמנה רק אחרי הגיעו לבומסלא. אך גרינוולד רושם, כאילו כתוב במצבה לפניו דמ"ש, והרואה יראה שמילה זו לא כתובה שם. על סמך נוסח שגוי זה הסיק הורוויץ שבצעירותו כיהן כדמ"ש בפראג, ולא נראה. וראה יעקובוביץ: רבנות, עמ' 104, שאחרי פטירת ר' אליעזר ליפמן בשנת תנ"ד, נבחר במקומו כדמ"ש בפראג רבי יצחק ב"ר זלמן מאשלוש שולהוב (Moscheles-Schulhof) הלוי, בן אחותו של בעל חוות יאיר וחתן בוז"ר של בעל שער אפרים, ראה ס' האק, משפחות ק"ק פראג, עמ' 201.

11 לביאור המושג דמ"ש (דיין מורה שוה) ראה שאל חנא הכהן קוק, 'לפתרון השמות בית דין מו"ש ומורה שוה', המשפט העברי, ג, ושוב בספר מחקריו (שיצא לאחר פטירתו): עיונים ומחקרים, חלק ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 179-184; שלמה ארמון, 'מלין דרבנן', תגים, בעריכת מאיר וונדר, בני ברק תשכ"ט, עמ' 93; שמחה אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ד, עמ' 81, הערה 1; מאיר הלפרין (1850-1923), הנוטריקון, הסימנים והכנויים, וילנה תרע"ב, עמ' 157, ערך מו"ש; שלמה יהודה רפפורט, במכתב שנתפרסם ע"י בן-ציון דינור (דינבורג), קרית ספר, כרך ד, ירושלים תרפ"ז, עמ' 173.

12 לב אריה, ווילהרמש דארף תל"ד ('דברי אליעזר זעיר"א יכונה ליפמן בן הקצין הר"ר וואלף י"ץ מגרעץ

מנין ל"ג שנות רבנות ה'חתם סופר'

(מכתב לאחד מגדולי הרבנים)*

בס"ד, מוצש"ק פ' לך תשנ"ח לפ"ק

שלום ושמחה וששון, למעלת כבוד הגאון, שלשלת היוחסין, בנן של קדושים, גן הדסים, גל אגוזים, הרב הותיק, מלא עתיק, עיניו כיוני הגאיות, צופות ומביטות אלפי תורות, מוהר"ר... שליט"א, ראב"ד דק"ק... והגליל יצ"ו, מח"ס...

אחדשה"ט בכבוד וביקר!

מעומק לבי באתי להודות למעכת"ר שליט"א על מכתב... שנכתב בחיבה יתירה ומחזק ידיים רפות ללכת בדרכי אבות, הסלולות משנים קדמוניות, ולא לבוש מפני המלעיגים בעבודת הי"ת. במכתבו המצורף כתב מעכת"ר שליט"א, כי הענין של ל"ג השנים שבהן שימש החת"ס ברבנות העיר פרשבורג, וכן בניו אחריו, כמוס ומעורפל מאוד, ואפשר שיש משמעות טמירה לאורך זה של השנים, עד כדי סכנה לצאצאי החת"ס להמשיך לשמש ברבנות כעבור ל"ג שנים. והחשש גבר אצל כת"ר היות ולזקנו הגאון ר'... זצ"ל אירע כן, ששימש ברבנות ק"ק... והלך לעולמו אחר ל"ג שנות רבנות שם. אי לכך משתוקק כת"ר לדעת אם היה מי שהציע טעם לענין הכמוס הזה, ואם יש חלילה חשש של הסתלקות מן העולם אחר ל"ג שנים, וממילא מדרכי ההשתדלות ראוי לכת"ר לפרוש מן הרבנות אחר ל"ג שנים בטרם חלילה יקרה אסון. בחפץ לב אשתדל למלא בקשת מעכת"ר שליט"א, לכתוב הידוע לי בזה.

בפתח דברי אעיר שלכאורה צריך כל רב לחשוש מעצם קבלת משרת רבנות, שהרי משנה מפורשת היא במסכת אבות פ"א מ"י: "שמעיה אומר, אהוב את המלאכה, ושנא את הרבנות", ויש מפרשים, וכן איתא כבר באבות דרבי נתן (נוסח אחר) פכ"ב: "דבר אחר, ושנא את הרבנות, אלא שהרבנות קוברת לבעליה, ואבק מלכות קשה. וכן הוא אומר [שמות א, ו]: 'וימת יוסף וכל אחיו', והלא יוסף היה הקטן שבהם? אלא שהרבנות קוברת לבעליה".

וענין זה למדו חז"ל גם מדכתיב בהושע א, א: "דבר ה' אשר היה אל הושע בן בארי בימי עזיה יותם אחז יחזקיה מלכי יהודה ובימי ירבעם בן יואש מלך ישראל". ופירש רש"י שם: "ארבעה מלכים הללו קפח בימיו, שהאריך שנים בחיי כולם. מכאן אמרו: אוי לה לרבנות"

* נשלח בזמנו לאחד מגדולי הרבנים מצאצאי החת"ס, ומובא פה עם מקצת תיקונים ויריעות שמאו כתיבתו נוספו אצלי ואצל בני הרה"ג ר' משה.

פועלו של רבי מיכאל כהן מפולדה בגזירת השחיטה בשנת תרמ"ו

מבוא

רקע היסטורי על הפעולות של מתנגדי השחיטה

באמצע המאה התשע עשרה, עם התפתחות המחקר המדעי, החלו לדון בסבלם של בעלי החיים וקמו אגודות למען צער בעלי החיים. בשנת תרכ"ד (1864) החלו בתעמולה נגד המתת בעלי חיים בשחיטה שלא קדם לה הימום. בשנת תרל"ט (1879) התקיים "הקונגרס הגרמני הראשון של אגודות צער בעלי החיים" בעיר גותה, שהחליט לפעול להוצאת השחיטה אל מחוץ לחוק¹. בחודש פברואר 1886 נשלחו עצומות לרייכסטאג מטעם "אגודת מגני בעלי החיים" (Verband der Tierchuzvereine in Deutschland) בניסיון לאסור את השחיטה. "ועדת העצומות" של הרייכסטאג נהגה לעכב אצלה עצומות זמן רב עד שנשלחו למחוקקים לביצוע, אך הפעם עברו העצומות במהירות לבית המחוקקים תוך המלצה של הועדה לאסור את השחיטה². דבר זה הטיל חובה על עולם הרבנות בגרמניה לעסוק בהתגוננות מול השלטונות, כמו גם לדון בשאלות חמורות בהלכות שחיטה ואיסור אכילת דם הבלוע בבשר³.

קווים לדמותו התורנית של הרב מיכאל כהן מפולדה

הרב משה מיכאל כהן (Cahn, קאהן, כאהן) למד אצל הגאון הרב שמואל בונדי במיינץ, ולאחר מכן בבית מדרש לרבנים, מיד לאחר ייסודו על ידי הגאון הרב עזריאל הילדסהיימר. לאחר הסמכתו לרבנות וקבלת תואר ד"ר לפילוסופיה מאוניברסיטת ברלין בעבודה על פרקי אבות בשנת 1875, התחיל את דרכו הרבנית כרב בקהילת סאמטר במחוז פוזן. כעבור זמן קצר, בין שנה אחת לשנים בודדות, נקרא לכהן ברבנות מחוז פולדה והגלילות.

הרב מיכאל כהן הצליח להעמיד את החיים האורתודוקסיים בפולדה וגלילותיה⁴. הוא נאבק רבות על כשרות הבשר בעירו, הוציא לאור שני חיבורים על נהלי כשרות הבשר בפולדה⁵ – על

1 מרדכי ברויאר, עדה ודיוקנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 291.

2 הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר (נכד ראש בית המדרש לרבנים בברלין), ספר הזכרון יד שאול לזכר הרב שאול וינגרוט, בעריכת הגאון הרב י"י וינברג, תל אביב תשי"ג, עמ' רכה.

3 מרדכי ברויאר, 'על דרכי הפסיקה של רבני גרמניה בעידן האמנציפציה', סיני ק (תשמ"ז), עמ' קפב.

4 Encyclopaedia Judaica, Fulda, 1961; עיתון היוראליט, הראשון ליוני 1891; Jacob Cahn, Michael Cahn, Men Of The Spirit, edited by Leo Jung, Kymson Publishing Company, New York 1963.

5 תזכיר על סדרי ארגון השחיטה ומכירת בשר כשר בק"ק פולדה, מיינץ 1891; נהלי מכירת בשר כשר בהדגשת שיטות החתמה והסימון, פרנקפורט ע"נ מיינץ 1901.

מנת שילמדו במקומות אחרים על הנוהל התקין ועל הבעיות שהתעוררו והצרכי נהלים אלו. מאבקים אלו עלו לו בלא פחות משלוש שביתות שוחטים ממושכות בעירו⁶, כאשר בשל יכולתו להוכיח את צדקת דרכו וזיוף בשר טרף בתור בשר כשר, זכה שבני קהילתו נשמעו לו ועמדו לצידו במאבק. היה שותף בפיתוחים הקשורים להפלת הבקר לקרקע לפני השחיטה בצורה מסודרת, וגם לפיתוחים של סימון הבשר הכשר בצורה טובה בעזרת ראובן שטרן, אחד מנכבדי קהילתו. כאשר פרסם מאמר בשם "שני ענייני הלכה נחוצים" בספר היוכל לרב שלמה קרליבך (ברלין תר"ע), אחד מענייני ההלכה היתה מסורת נשכחת בהלכות טרפות. על מצבת קברו בבית הקברות של פולדה נחקק בין השאר המשפט: "מלחמת השחיטה עת כי גברה, יצא בקרב והעביר הגזרה".

כמו כן היה שותף לרש"ר הירש בייסוד "החברה הפתוחה לשמירת צרכי היהדות הנאמנה" (Freie Vereinigung für die Interessen des orthodoxen Judentum), וכיהן בה כחבר הנהלה פעיל ובולט. הארגון איגד פעילות למען היהדות האורתודוקסית בגרמניה, ובמסגרת זאת עסק לא מעט בשתדלנות למען החיים היהודיים בגרמניה, אל מול השלטונות ואל מול גורמים נוספים לפי הצורך, כגון מדענים שונים בתחומים שונים. לדוגמה, גזרות בענייני מילה (מציצה), בענייני שחיטה (בירור ההומניות של השחיטה), הלכות כלאים⁷.

ביום י"ז בטבת תר"פ, כשבוע לאחר פטירתו, פורסם⁸ מאמר הספד על הרב מיכאל כהן מפולדה שתיאר אותו כמי שפעל ברוח שני גדולי התורה הבולטים בגרמניה של אותם הימים, הרב עזריאל הילדסהיימר ראש בית המדרש לרבנים, והרב שמשון רפאל הירש רבה של פרנקפורט על נהר המיין. האחד שבבית מדרשו גדל בתורה והשני שהיה מנהיג קהילה גדולה וחשובה והקים גוף שריכז את המאבקים על צרכי היהודים האורתודוקסים בגרמניה:

באופן שלא ניתן לדמותו לזולתו, התאחדו בו רוחם של הילדסהיימר ושל הירש. מתוכה צמחה פעילות ציבורית ענפה רבת היקף ברמה הגבוהה ביותר. שימת הדגש על פנייה אישית לאדם והנחיצות של חיים יהודים שורשיים באה לו הודות הילדסהיימר. הנאמנות ליסודות עם טהרת המחשבה הדתית לגיבוש צורת פעילותו הפוליטית, דתית וספרותית, באה בזכות המורה מפרנקפורט.

כך השתתף ביסוד ה"חברה הפתוחה לשמירת צרכי היהדות הנאמנה" כשותף נאמן לעשייה ולהנהגה. כאחד ממנהלי החברה במשך שלושה עשורים עבד בידודת אמיתית עם ממשיק דרכו של הירש. פעל בנושאים פוליטיים וגם הטביע את

6 שתי שביתות נזכרות בפרסום הנ"ל משנת 1891, ושביתה נוספת ביומנו בשנת תרנ"ד - 1894 (בפנקס הקהילות נזכרו רק שתי שביתות, כנראה בהסתמך על הפרסום משנת 1891, בלי הכרת היומן האישי משנת 1894).

7 מרדכי ברויאר (לעיל הערה 3), עמ' קפב.

8 בעיתון היורצאליט, שנה 61 גליון 1, 8 לינואר 1920.

החותרת של רצונו העז. הוא פעל בשדה המעשי והפוליטי למען השחיטה הכשרה, שמירת שבת והמציצה בברית המילה. נצורים [בלבנון] מלחמתו למען בתי הספר העממיים היהודים ויסוד אגודת המורים שומרי מצוות, התנגדותו למגמה לקבוע בכוח את כיוון היהדות, מאבקו לטוהר מושגי היהדות נגד הסיסמה "שוויון בין הזרמים ביהדות".

שני גדולים אלו נקטו עמדה במאבק להצלת השחיטה בשנת תרמ"ו (1886), וההתכתבות ביניהם חושפת את המחלוקת ההלכתית ביניהם. שבע שנים לאחר מכן, בשנת תרנ"ג (1893), חזר הדיון בעניין איסור השחיטה⁹, כאשר מובילי המאבק היו שני היורשים הרוחניים של דמויות מופת אלו – הרב מיכאל כהן מפולדה מ"החברה הפתוחה לשמירת צרכי היהדות הנאמנה", וידידו הטוב הרב הירש הילדסהיימר בנו של הרב עזריאל הילדסיימר. מכתביו של הרב הירש הילדסהיימר לרב מיכאל כהן נשתמרו באוסף משפחת Dover בלונדון¹⁰.

המאמר הנוכחי עוסק בעיקרו בצד ההלכתי של הדיון ונוגע רק באופן צדדי בהיבטים פוליטיים של פעילות למען השחיטה הכשרה. ברם יש לזכור שמעורבותו של הרב מיכאל כהן לא הסתכמה בדיונים ההלכתיים, אלא נטלה חלק גם בשתדלנות, כגון שכנוע ראש הממשלה פון ביסמרק, באמצעות הבישוף של פולדה, לא לתת יד לחקיקה נגד השחיטה היהודית¹¹, וכן בהתכתבויות עם אנשי מדע כגון פרופ' Peyer מוויסבדן. שלושה מכתבים של הרב כהן אל פרופ' Peyer משנת תרמ"ו (1886) נשתמרו¹². קיימים עוד 11 מכתבים של הרב כהן משנת תרנ"ג (1893), כמו גם הצהרת פרופ' Peyer בעקבות בקשת הרב כהן¹³.

9 המאבק ברייכסטאג למניעת איסור שחיטה הוכתר בהצלחה ב-18 במאי 1887, אולם מתנגדי השחיטה לא נחו, ומשלא הצליחו בחזית הכלל-גרמנית, עברו לנסות לגזור איסור במדינות וערים שונות בגרמניה, ואכן בשנת 1892 נאסרה השחיטה בסקסוניה, וב-1993 בשוויץ מחוץ לגבולות גרמניה.

10 בעניין הפעילות של הרבנים בעניין ראה עוד: מרדכי ברויאר, עדה ודיוקנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 292.

11 ספקטור שמואל (עורך), פנקס הקהילות, כרך שלישי: הסן – גרמניה, ירושלים תשנ"ב, ערך פולדה. מערכת היחסים המיוחדת בין הבישוף של פולדה לבין הרב כהן באה לידי ביטוי גם בקבלת מכתב נגד העלילות על השימוש ברם של נוצרים לצורך אפיית מצות. המכתב המקורי נמצא באוסף משפחת כהן באפרת. ראה: יעקב כהן (לעיל הערה 4), עמ' 362; מרדכי ברויאר, עדה ודיוקנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 291.

12 ארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תיק מספר 1349.1.INV.

13 ראה עוד: מרדכי ברויאר, עדה ודיוקנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 404 הע' 312.

פרק א – הרש"ר הירש והרב עזריאל הילדסהיימר

התכתבויות הרב הילדסהיימר והרב הירש בעניין מניעת גזרת איסור השחיטה¹⁴ בעקבות העצומות שהגישו מגיני בעלי החיים לרייכסטאג הגרמני והעברתן כהצעה לחקיקה שתאסור או תגביל את השחיטה לצירי הרייכסטאג, ביום ראש חודש סיון תרמ"ו, ארבעה ביוני 1886, שלח הרב עזריאל הילדסהיימר חוזר לרבני גרמניה "על הצורך בפעולה דחופה וקולעת במטרה להשפיע על הצירים שבשעת הדיון במליאת הרייכסטאג ידחו את הצעת הועדה, מה שהוא אמנם נגד המנהג"¹⁵. לחזור זה צורפה הצעה לעצומה נגדית של הרבנים.

מכתבו של הרב הילדסהיימר לא נשמר ולא ידוע מה תוכנו, אך מתשובת הרש"ר הירש ניתן ללמוד על הגישות השונות ביחס לשחיטת בעלי החיים בשעת הדחק המתרגשת לבוא לעולם. במכתבו הציע הרב הילדסהיימר להתיר הכאה על ראש הבהמה לאחר שחיטתה. ביום ה' סיון תרמ"ו, השמונה ביוני 1886, ענה הרש"ר הירש לרב הילדסהיימר¹⁶, ומדבריו ניתן ללמוד על תוכן דברי הרב הילדסהיימר. שתי הנקודות שהטרידו את הרב הירש הן:

- א. הרב הילדסהיימר נטה להתיר הכאה על ראש הבהמה לאחר השחיטה.
- ב. הרב הילדסהיימר הזכיר אפשרות של קבלת דם השחיטה בכלי (כנראה לצורך התחשבות בין הקצבים לקונים היהודים על משקל הבשר, כפי שהשיב הרש"ר הירש במכתבו: "ובכלל לפי דעתי יש לנו עוד פנאי להעלות בדיונים את ההתחשבות עם נימוקים כלכליים")¹⁷.

14 רשימת ההתכתבויות:

1. ראש חודש סיון תרמ"ו – חוזר לרבני גרמניה של הרב עזריאל הילדסהיימר.
2. ה' סיון תרמ"ו – תגובת הרש"ר הירש במכתב לרב הילדסהיימר (ובסמוך לו גם מברק מהרב הירש והנהלת קהל עדת ישרון).
3. מוצאי יום טוב של שבועות תרמ"ו – תגובת הרב הילדסהיימר לרש"ר הירש.
4. מוצאי שבת קודש בהעלותך תרמ"ו – מכתב תגובה של הרש"ר הירש לרב הילדסהיימר.
5. ג' אב תרמ"ו – חוזר של הרש"ר הירש לכלל רבני גרמניה.
6. ז' אלול תרמ"ו – תגובת הרב הילדסהיימר לחוזר במכתב לרב הירש.
7. חשון תרמ"ו – חוזר נוסף של הרש"ר הירש לרבני גרמניה.
8. כנראה חשון תרמ"ז – תגובת הרב הילדסהיימר לחוזר האחרון.
- 15 הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר, יד שאול (לעיל הערה 2), עמ' רכו.
- 16 יד שאול (לעיל הערה 2), עמ' רמו; שמש מרפא, אגרות ומכתבים, י, עמ' רז.
- 17 קבלת הדם בכלים: הנקודה השנייה במכתבו של הרב הילדסהיימר שגורה תגובה חריפה מצד הרש"ר הירש היא אזכור רעיון המופיע באחד הספרים שעסקו בתחום זה – ספרו של ד"ר רקלם שהזכיר אפשרות של קבלת הדם בכלי. על כך כתב הרש"ר הירש במכתבו: "גם את קבלת הדם בכלים לא הייתי מציע. לשם מה נייעץ לעשות דבר שהוא קרוב לאיסור. ובכלל לפי"ד יש לנו עוד פנאי להעלות בדיונים את ההתחשבות עם נימוקים כלכליים, כגון הנמכת ערך הבשר, מלבד קדושת הענין שאינו ניתן לוותר עליו. יסלח לי מעכ"ת את הרפרוף בכתבי ואת חוסר הסדר במכתבי, אני כה נרגש שנבצר ממני לעשותו יותר טוב". על כך השיב הרב הילדסהיימר שד"ר רקלם הזכיר אפשרות זאת, "והוא מגנה מנהג זה מנקודת המבט הדתית", כלשון מכתב התגובה של הרב הילדסהיימר ממוצאי שבועות (יומיים אחרי כתיבת מכתבו של הרש"ר הירש, לאחר שכבר התקבל

והמה בכתובים

אמירת "עלינו לשבח" לאחר תפילת שחרית בזמן הראשונים

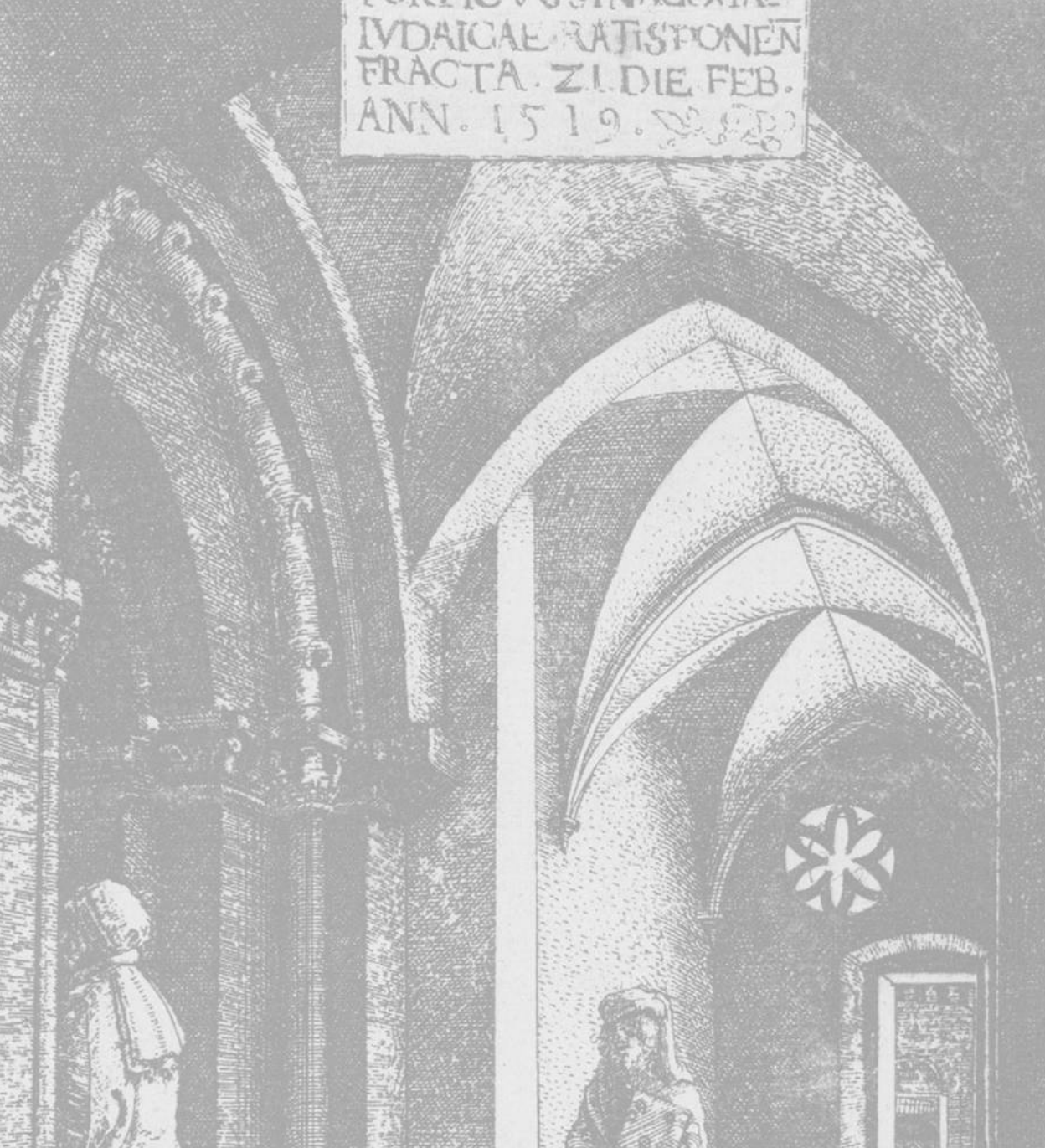
בירושתנו חלק חמישי (תשע"א) כתב רי"י סטל, שמנהג אשכנז וצרפת עד אמצע תקופת הראשונים, שתפילת השחר הסתיימה בבית הכנסת בקדושה וסידרא, ולאחריה לא אמרו ולא כלום, לא עלינו לשבח, לא שיר של יום, לא אין כא-להינו ולא פיטום הקטרת כו'. אולם חסידים ואנשי מעשה נהגו להוסיף ולומר אחרי תפלת החובה סדר מעמדות כו'. ואף הוסיפו וכללו בסדר מעמדות כמה קטעים שמקורם בספר היכלות, כמו האדרת והאמונה, אין כא-להינו ועלינו לשבח כו'. אחרי דורו של הרוקח החלו קטעים נבחרים מסדר מעמדות לחדור אל תוך מסגרת תפלת החובה של ימות החול. אמנם לתפילות השבת והמועד נכנסו חלק מקטעים אלו כבר בדורו של הרוקח. תפילת עלינו לשבח אכן כבר נאמרה בדורו של הרוקח, אלא שזו לא נחשבה חובה, ולא נאמרה אלא בפי כל יחיד ויחיד שחפץ בכך. הדבר מפורש בספר הרוקח סו"ס שכד, המסדר את סיומה של תפלת שחרית לחול: "יענך, ובא לציון, ואחר גומרין קדיש, וקורין עלינו לשבח עד תמלוך בכבוד כ"ל יחי"ד ויחי"ד, וכשגומר כ"ל מ"ה שחפץ לקרות אומר כי כל העמים וגו', וכשיוצא...". זו הסיבה שאין הרוקח מפרש את עלינו לשבח בסוף תפלת שחרית לחול, אלא רק בפרושו לברכת מלכויות דר"ה, שם מקומה הטבעי והמקורי כידוע. וכך גם נהג תלמידו מחבר 'ערוגת הבשם'. לאור זאת נמצא, שאזכוריו האחרים לאמירת תפילה זו, לא נאמרו בלשון חובה, אלא יותר כמנהג העם שעדיין לא נתפשט ונקבע. וז"ל בפירושו התפלה: "אומר יתגדל, ואין כא-להינו, ועלינו לשבח עד תמלוך בכבוד". וז"ל בספר השם: "אחר התפלה צריך לומר עלינו לשבח". גם הביא רי"י סטל דברי רבינו הרוקח בספרו דא"א אין כא-להינו בחול. ולפי"ז כתב: נמצא אפוא שהכתוב בפי התפילה, אומר יתגדל ואין כא-להינו ועלינו לשבח עד תמלוך בכבוד, הוא טעות סופר או הוספה מאוחרת. עכ"ד.

אמר הכותב: כוונת הרוקח במה שכתב "וקוראין עלינו לשבח כל יחיד ויחיד", מפורשת במקום אחר. בהגהות מנהגים הנדפס מחדש, שחרית של חול, אות יד: "עלינו לשבח וכו', ורגילין לאומרו בקול רם, לפי שנאמר וענו, שהוא לשון הרמת קול, וקח (סימן רג)". ובנפול היסוד נפל הבניין. והא דפרשו במלכויות, כבר כתב בעל המאמר דשם סידרו רב.

ובדבר הסתירה לגבי אין כא-להינו בחול, כאז כן עתה תלוי במנהג המדינות. ואף שאיני בקי במנהגי הריין, במנהגי מהרא"ט כתוב בהקדמה: "וגם בהגר ושטיי"אר מאר"ק אומרים אין כא-להינו גם בחול, ונתן בעפר, ולא במערהין ופולין ובביהם, רק בזני"ם אומרים אין כא-להינו בחול". לענין שיר של יום יש לציין סידור מהרש"ס סוף מוסף לשבת ומג"א סי' קלב.

אליהו אויש

*

PORTA VESTIBULI
IUDAICAE RAJISTONEN
FRACTA. ZI DIE FEB.
ANN. 1519.

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחו"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"ה

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק ברגנסבורג - ציור משנת רע"ט

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשפ"ה

תשרי

ערב ראש השנה

אחר תפילת שחרית ואחר תפילת מנחה (וכשמתפללים סמוך לשקיעה, לפני מנחה), מזכירים בהכרזה להניח עירובי תבשילין.

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיסויים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכפורים. בדרות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני תפילת העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדישי יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל.

להלן גירסאות התפילה בכל עשרת ימי תשובה:

וְכָתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּנֵי בְרִיתְךָ (בלא המילה 'כל').

בְּסֹפֶר חַיִּים וְכוּלִּיה לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא 'אנחנו') וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְלְשָׁלוֹם (בלא המילה 'טובים').

סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשָּׁלוֹם, במקום 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

בסוף קדיש ובסוף העמידה אומרים את הנוסח הרגיל: עוֹשֶׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו (בלא הוספת ה"א הידיעה – 'השלום').

אָבִינוּ מְלַכְנוּ כְּלָה דְבָר וְחָרַב וְרָעַב וְשָׁבִי וּמְשַׁחֲתִית וּמַגְפָּה מִבְּנֵי בְרִיתְךָ.

אָבִינוּ מְלַכְנוּ כְּתַבְנוּ בְּסֹפֶר מְחִילָה וּסְלִיחָה (ולא 'סליחה ומחילה').

להלן גירסאות התפילה בימים הנוראים:

וְאָז צְדִיקִים יִרְאוּ וַיִּשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים').

וְנִאֲמַר וַיִּגְבַּה ה' צָב-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'פְּכָתוֹב וַיִּגְבַּה').

וּדְבַרְךָ מְלַכְנוּ אָמֵת (ולא 'ודברך אמת').

בתחילת הקדושה אחר כל סילוק: בְּכָתוּב וְקָרָא זֶה אֵל זֶה (בלא 'על יד נביאך').

במוסף ב'ומפני חטאינו': שְׁנִשְׁתַּלְחָה (ולא 'השלוחה').

וְחַעֲרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ (ולא 'ותערב עליך').

הָשֵׁב שְׂכִינְתְּךָ לְצִיּוֹן עִירְךָ (ולא בהשמטת המילה 'עירך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', 'מי כמוך', 'זכתוב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'זכתוב לחיים טובים בני בריתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים לפני הש"ץ'.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בברכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שוים במחזורי אשכנז ופולין-ליטא.

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן,